ISSN - 0378 - 6463

किंमत २५ रुपये

आयुर्विद्या

Peer Reviewed Indexed
Research Journal
of 21st Century
Dedicated to Ayurved...

Ayurvidya

Ayurvidya Masik

।। श्री धन्वंतरये नमः ।।

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, संचालित

आयुर्विद्या

मासिक

ISSN - 0378 - 6463

Rashtriya Shikshan Mandal's

AYURVIDYA

Magazine

शंखं चक्रं जलौकां दधतमृतघटं चारुदोर्भिश्चतुर्भिः ।
सूक्ष्मस्वच्छातिहृद्यांशुकपरिविलसन् मौलिमम्भोजनेत्रम् ।।
कालाम्भोदोज्ज्वलाङ्गम् कटितटविलसच्चारुपीताम्बराढ्यम् ।
वन्दे धन्वन्तरितं निखिलगदवन प्रौढदावाग्निलीलम् ।।
नमामि धन्वंतरिमादिदेवं सुरासुरैवन्दितपादपङ्कजम् ।
लोके जरारुग्भयमृत्युनाशनं धातारमीशं विविधौषधीनाम् ।।

To know latest in "**AYURVED**" Read "**AYURVIDYA**"
A reflection of Ayurvedic Researches.

ISSUE NO. - 7 **DECEMBER - 2021**

PRICE Rs. 25/- Only.

आयुर्विद्याच्या सर्व वाचक, जाहीरातदार व हितचिंतकांना वर्ष २०२१ मधील सहयोग, सहभागाबद्दल हार्दिक धन्यवाद!

CONTENTS

- संपादकीय – **"Pneumonia" - A Global Challenge** – डॉ. दि. प्र. पुराणिक **5**
- **A Critical Review Of Pushpavarga With Special Reference To Suhruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary By Dalhana** – **Vd. Sneha Kulkarni** **6**
- संशोधन पद्धती – डॉ. अरविंद मुजुमदार **8**
- **Twenty Eight Yavagus - In Clinical Practice** – **Vaidya Chitra Bedekar** **12**
- **Infertility** – **Dr. A. B. Limaye** **14**
- **Comprehensive Review Of Musta** – **Dr. Rashmi Khade, Dr. A. M. Sangoram** **18**
- **A Conceptual Study Of Sharir Of Shukradhatu with Its Relation In Klaibya** – **Vd. Harshad Kulkarni, Vd. Sneha Kulkarni** **22**
- माझे अनुभवातील अर्जुन कल्प – वैद्य खडीवाले **25**
- अभिनंदन! – **11,29,31**
- वृत्तांत/अहवाल/**Report -**
  1) संविधान दिन, साम्प्रदायिक सद्भावना सप्ताह व झेंडा दिन कार्यक्रम २०२१ – डॉ. मधुरा कुलकर्णी **21**
  2) टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात राष्ट्रीय आयुर्वेद दिन व धन्वंतरी जयंती दि. २ नोव्हेंबर २०२१ – डॉ. विकास जायभाय **30**
  3) राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, आयुर्वेद रसशाळा, नानल रुग्णालय, मॅनेजमेंट कॉलेज व कै. कृ. ना. भिडे आयुर्वेद संस्थेत श्री धन्वंतरी पूजन – डॉ. राजेंद्र हुपरीकर **30**
- **Poster -** कण्टकारी कल्प सिरप – वैद्य. वैष्णवी जोशी, वैद्य. विनया दीक्षित **32**
- **Ayurveda for Poshan** – डॉ. अपूर्वा संगोराम **33**
- सारं काही पीएच.डी. साठी – डॉ. सौ. विनया दीक्षित **34**
- **About the Submission of Article and Research Paper** – **4**

"**AYURVIDYA**" Magazine is printed at 50/7/A, Dhayari - Narhe Road, Narhe Gaon, Tal. - Haveli, Pune -41 and Published at 583/2, Rasta Peth, Pune 11. By Dr. D. P. Puranik on behalf of Rashtriya Shikshan Mandal, 25, Karve Road, Pune 4.

IMP ● Views & opinions expressed in the articles are entirely of Authors. ●

About the Submission of Article and Research Paper

Rashtriya Shikshan Mandal's **AYURVIDYA** Magazine

- The article / paper should be original and submitted **ONLY** to "**AYURVIDYA**"
- The **national norms** like Introduction, Objectives, Conceptual Study / Review of Literature, Methodology, Observations / Results, Conclusion, References, Bibliography etc. should strictly be followed. Marathi Articles / Research Paper are accepted at all levels. These norms are applicable to Review Articles also.
- **One side Printed copy** along with PP size own photo and fees should be submitted at office by courrier / post / in person between **1 to 4 pm on week days and 10 am to 1 pm on Saturday.**
- "**AYURVIDYA**" is a peer reviewed research journal, so after submission the article is examined by two experts and then if accepted, allotted for printing. So it takes atleast one month time for execution.
- Processing fees Rs. 1000/- should be paid by cheque / D.D. Drawn in favour of "**AYURVIDYA MASIK**"
- **Review Articles may be written in "Marathi" if suitable as they carry same standard with more acceptance.**
- **Marathi Articles should also be written in the given protocol as - प्रस्तावना, संकलन, विमर्श / चर्चा, निरीक्षण, निष्कर्ष, संदर्भ इ.**

For Any Queries Contact -
Prof. Dr. Apoorva Sangoram (09822090305)

Write Your Views / send your subscriptions / Advertisements

To

Editor - AYURVIDYA MASIK, 583 / 2, Rasta Peth, Pune - 411 011.
E-mail : ayurvidyamasik@gmail.com **Phone :** (020) 26336755, 26336429
Fax : (020) 26336428 Dr. D. P. Puranik - 09422506207
Dr. Vinaya Dixit - 09422516845 Dr. Apoorva Sangoram 09822090305
Visit us at - www.eayurvidya.org

Subscription, Article Fees and Advertisement Payments by Cash / Cheuqes / D. D. :- in favour of

Payable at Pune Date : ....

Pay to **"AYURVIDYA MASIK"**

Rupees ....

.... Rs. ....

(Outstation Payment by D. D. Only)

- **For Online payment - Canara Bank, Rasta Peth Branch, Savings A/c. No. 53312010001396, IFSC - CNRB0015331, A/c. name - 'Ayurvidya Masik'.** Kindly email the payment challan along with name, address and purpose details to **ayurvidyamasik@gmail.com**

"AYURVIDYA" MAGAZINE Subscription Rates : (Revised Rates Applicable from 1st Jan. 2014)

For Institutes - Each Issue Rs. 40/- Annual :- Rs. 400/- For 6 Years :- Rs. 2,000/-

For Individual Persons - For Each Issue :- Rs. 25/- Annual :- Rs. 250/- For 6 Years :- Rs. 1,000/-

For Ayurvidya International - Annual :- Rs. 550/-

ADVERTISEMENT RATES

Full Page	- Inside Black & White - Rs. 1,600/-	(Each Issue)
Half Page	- Inside Black & White - Rs. 900/-	(Each Issue)
Quarter Page	- Inside Black & White - Rs. 500/-	(Each Issue)

Attractive Packages for yearly contracts

GOVERNING COUNCIL (RSM)

Dr. D. P. Puranik	- President
Dr. B. K. Bhagwat	- Vice President
Dr. R. S. Huparikar	- Secretary
Dr. R. N. Gangal	- Treasurer
Dr. V. V. Doiphode	- Member
Dr. S. N. Parchure	- Member
Dr. B. G. Dhadphale	- Member
Dr. M. R. Satpute	- Member
Dr. S. G. Gavane	- Member
Adv. S. N. Patil	- Member
Dr. S. V. Deshpande	- Member

AYURVIDYA MASIK SAMITI

Dr. D. P. Puranik - President / Chief Editor
Dr. Vinaya R. Dixit - Secretary / Asst. Editor
Dr. A. M. Sangoram - Managing Editor / Member

Dr. Abhay S. Inamdar	- Member
Dr. Sangeeta Salvi	- Member
Dr. Mihir Hajarnavis	- Member
Dr. Sadanand V. Deshpande	- Member
Dr. N. V. Borse	- Member
Dr. Mrs. Saroj Patil	- Member

संपादकीय

“Pneumonia” - A Global Challenge

डॉ. दिलीप पुराणिक

सन २०२० सालाच्या आरंभापासून सुरू झालेली Covid-19 ची साथ अजूनही पूर्ण आटोक्यात आलेली नाही. भारतात मोठ्या संख्येने लसीकरण झाल्याने ही महामारीची साथ आटोक्यात आल्याचे मानले जात आहे. परंतु रशिया, चीन ह्यासह अनेक युरोपियन देशात Covid-19 साथीने डोके वर काढले असून रुग्णसंख्या दिवसेंदिवस वाढत असून साथीने गंभीर स्वरूप घेतले आहे.

Covid-19 ह्या साथीने सर्वच देशात हा:हाकार माजविला. अनेक रुग्ण मृत्युमुखी पडले. ह्यामध्ये ज्येष्ठ, वयस्क व त्यातही इतर व्याधीग्रस्त रुग्णांची संख्या तुलनेने अधिक होती. रुग्णालयात मृत्युशी झुंज देत असलेल्या रुग्णांना न्यूमोनिया (Pneumonia) झाला असल्याचे तसेच Lung fibrosis झाल्याचे निदर्शनास आले. त्यामुळेच श्वसनाच्या गंभीर समस्येमुळे व्हेंटिलेटर्स, ऑक्सिजन ह्याद्वारे उपचार करुनही श्वसन प्रक्रियेत अडथळा आल्याने अशा रुग्णांची अखेर मृत्यूमध्ये झाली.

मूळातच न्यूमोनिया (Pneumonia) हा अतिशय गंभीर स्वरूपाचा व्याधी आहे. जागतिक स्तरावर हा व्याधी आढळून येतो. खऱ्या अर्थाने 'आबालवृद्धांना' झपाटणारा हा व्याधी आहे. विशेषतः दोन वर्षांपर्यंतच्या बालकांमध्ये व पासष्ठ–सत्तरीमधल्या ज्येष्ठांमध्ये हा व्याधी होण्याचे प्रमाण लक्षणीय असे आहे. त्यामुळेच जगातील हा सर्वात संसर्गजन्य व्याधी असल्याचे मानले जाते. सुमारे अडीच दशलक्ष रुग्णांचा मृत्यू दरवर्षी न्यूमोनियाने ओढवतो हे लक्षात घेतल्यास ह्या व्याधीचे गांभीर्य लक्षात येते. पाच वर्षांखालील सुमारे १६% बालके दरवर्षी न्यूमोनियाने मृत्यू पावतात. सन २०१८ मध्ये एकट्या भारतात दोन लाख लहान मुलांचा मृत्यू न्यूमोनियाने झाला. जागतिक स्तरावर न्यूमोनियाने मृत्यू पावणाऱ्या लहान मुलांमध्ये २२% मुले ही भारतातील असतात. ह्यावरूनच न्यूमोनिया व्याधीचे गांभीर्य लक्षात येते.

'Pneumonia' हा व्याधी कोणत्याही व्यक्तीला होवू शकतो. तसेच लहान बालकांपासून वयोवृद्धांनाही त्याचा संसर्ग होऊ शकतो. प्रामुख्याने ह्या व्याधीची कारणे व प्रकार आढळून येतात त्यामध्ये जीवाणूंचा संसर्ग (Bacterial Infection), विषाणू संसर्ग (viral infection) आणि बुरशीजन्य संसर्ग (Fungal Infection) हे प्रमुख आहेत. संसर्ग हे जसे प्रमुख कारण आहे त्याबरोबरच इतर घटक जे कारणीभूत आहेत त्यामध्ये धूम्रपान, अतिरिक्त मद्यपान, अनारोग्यकारक आहारविहार हे प्रामुख्याने आढळून येतात.

न्यूमोनियाचे प्रामुख्याने जे प्रकार आढळून येतात त्यामध्ये १) Bacterial Pneumonia- Streptococcus ह्या Bacteria ने प्रामुख्याने संसर्ग होतो. २) Viral Pneumonia - वेगवेगळ्या viruses मुळे होणारा. ह्यामध्ये Influenza Virus चाही अंतर्भाव होतो. ३) Fungal Pneumonia ४) Mycoplasma Pneumonia. ह्या खेरीज Covid च्या विषाणूमुळे होणारा प्रकार म्हणजे Covid Pneumonia. साधारणपणे न्यूमोनिया कोणत्याही प्रकारचा असला तरी जी लक्षणे प्रामुख्याने आढळून येतात त्यात Cough with phlegm (mucus), Fever, Fever with chills and difficulty in breathing ही होत. लहान बालकांमध्ये काही वेळा Diarrhoea, vomiting, fever, restlessness ही लक्षणे आढळून येतात.

न्यूमोनिया व्याधीचे निदान लवकर झाल्यास व्याधी बरा होवू शकतो. प्रामुख्याने प्रतिजैविके (Antibiotis) योग्य मात्रेत दिल्यास व्याधी आटोक्यात येतो. अन्यथा अनेक जीवघेणे उपद्रव निर्माण होवू शकतात. त्यामध्ये pleurisy सारखे उपद्रव झाल्यास Respiratory failure, Acute Respiratory Distress Syndrome (ARDS) and Lung Failure होण्याची शक्यता असते. जीवघेणे उपद्रव झाल्यास प्रामुख्याने जी लक्षणे आढळून येतात त्यामध्ये Fever, Sweating, Shaking chills, Shortness of breath, Rapid shallow breathing, Sharp stabbing chest pain, Fatigue, Loss of power ह्यांचा समावेश होतो.

न्यूमोनिया ही आजमितीस जागतिक समस्या झालेली असल्याने आणि ह्या संसर्गजन्य आजाराने दरवर्षी होत असलेल्या अफाट मृत्यूंमुळे १२ नोव्हेंबर ह्या दिवशी 'World Pneumonia Day' पाळला जातो. न्यूमोनिया कसा टाळावा, प्रतिबंधक उपाय, नवनवे अद्ययावत उपचार ह्या संबंधात जनजागृती करणे, माहितीचा प्रसार करणे ह्यासाठी शासकीय, निमशासकीय स्तरावर अनेक कार्यक्रम आयोजित करून प्रबोधन केले जाते. Global Coalition Against Child Pneumonia ही संस्था ह्याबाबत पुढाकार घेते. ह्या वर्षाच्या 'World Pneumonia Day' साठी घोषवाक्य होते 'Stop Pneumonia / Every Breath Counts'. वाजवी

किंमतीत उत्तम औषधोपचार व ऑक्सिजन पुरवठा उपलब्ध करून देणे हे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते.

सर्वच वैद्यकीय प्रणालीच्या वैद्यकीय व्यावसायिकांनी आपापल्या परीने न्यूमोनिया सारख्या जीवघेण्या आजारास प्रतिबंध घालण्यास योगदान दिले तर ह्या व्याधीस अटकाव करणे अशक्य नाही.

डॉ. सुनंदा रानडे व डॉ. सुभाष रानडे फौंडेशन तर्फे उत्तेजनार्थ पारितोषिक प्राप्त लेख...

A Critical Review Of Pushpavarga With Special Reference To Suhruta Samhita, Nibandha Sangraha Commentary By Dalhana

Vd. Sneha Kulkarni, Associate Professor,
Department of Dravyaguna, Tilak Ayurved College, Pune.

Introduction - The Samhitas classify the herbs and food into various categories called as 'Varga or Gana', for their better understanding. In sushruta Samhita the dravyas are classified in groups like vidaryadi gana, mustadi gana etc in the 37th chapter of the Sutrasthana[i]. The food substances, on the other hand, are classified into different varga like dhanya varga, kudhanya varga etc. These varga contain food substances having common origin, similar properties or similar part used. The vargas are dhanya varga, mansa varga, phala varga, shaka varga, pushpa varga, kanda varga , lavan varga, kutanna varga and anupan varga (48th chapter)[ii].

In this present study, we are aiming at studying the pushpavarga in detail.

Aim and Objectives -

Aim - To study the pushpa varga mentioned in Sushruta Sutrasthana in detail.

Objectives -

1) To study the properties of pushpa mentioned in sutrasthana.

2) To collect the cross references from the other chapters of Sutrasthana of the Samhita.

3) To study and analyze the references, considering the dosage form, therapeutic action, formulations of the flower, with the help of Dalhana commentary.

Materials and methods -

The pushpa varga contains following flowers -

1) Kovidar 2) Kuvalaya 3) Utpala 4) Sinduvar 5) Malati 6) Mallika 7) Bakul 8) Patala 9) Naga 10) Kumkum 11) Champak 12) Kinshuka 13) Kurantaka 14) Kumud 15) Shana 16) Shalmali 17) Vasa 18) Agastya 19) Kareera 20) Raktachandan 21) Nimba 22) Mushkaka 23) Arka 24) Asana 25) Kutaj 26) Padma

The properties of the flowers are as follows:

Name	Properties
Kovidar, Shana, Shalmali	मधुर रस, विपाक, रक्तपितहर
Vasa	तिक्त रस, कटु विपाक, क्षयकासघ्न
Agastya	तिक्त रस, कटु विपाक, नातिशीतोष्णं, क्षयकासघ्न, नक्तान्ध्यानां शस्यते।
Kareera Raktachandan, Nimba, Mushkaka, Arka, Asana	कटु विपाक, वातघ्न, सृष्टमूत्रपुरीष कफपितघ्न
Kutaj	कुष्ठघ्न
Padma	तिक्त, मधुर, शीत, पित्तकफघ्न
Kumud	मधुर, शीतल, पिच्छिल, स्निग्ध, आल्हादकर
Kuvalaya, utpala	मधुर, शीतल, पिच्छिल, स्निग्ध, आल्हादकर
Sindhuvar	शीत, पितघ्न
Malati, Mallika	तिक्त, सुगन्धी, पितघ्न
Bakul, Patala	सुगन्धी, विशद, हृदय
Nagakeshar, Kumkum	कफपितघ्न, विषघ्न
Champaka	रक्तपित्तहर, कफनाशक, शीतोष्ण
Kimshuka, Karantaka	कफपितघ्न

Any plant can be studied in 3 steps or with the help of 3 points viz. Namaroopa, i.e. knowledge about its scientific name, synonyms, morphology, flowering, fruiting etc; Gunakarma i.e. knowledge about its properties and actions; and prayoga i.e. the ways in which we can use the dravya in patients. Here therefore, we are trying to study the references with the help of these 3 criteria. The cross references from the Sutrasthana are taken and classified as references related to
a) Namaroopa b) Gunakarma
c) Prayoga d) Other references

Discussion -

a) References of the Namaroopa dnyana -

1) The specific flowering seasons are described which help us to understand the flowering patterns of the plant. Also, in accordance with the Rutu lakshana and the flowering of plants, we can establish the relation of the Masa and Rutu. For example, flowering of Palash is seen in January to March[iii]; which is described to be in the Vasant Rutu. In today's era, therefore these months can be considered as Vasant Rutu.

2) Similarly, Patala is described as 'vasantdooti', which means it bears flowers in Vasant Rutu (flowering in March - April)[iv]

3) Sahachara has red, blue and yellow flowers. All of these are enlisted by Dalhana and mentions Kuruntaka specifically as a yellow flower variety, with its local name as 'Kantashelua'(कण्टाशेलुआ). This signifies the fact that Dalhana was well versed with the local customs and languages of the ancient India.

4) We come across detail description of 6 to 7 varieties of lotus in the Samhita with special commentary by Dalhana. In the chapter of the breeding of non-toxic leeches, 4 varieties of lotus are described for cultivation in the pond. Padma, Kumud, Kuvalaya and Utpala are the species we need to cultivate in the lotus pond. They are classified on the basis of their colors.

5) Two varieties of kutaj, viz, Holerrhena antidysenterica and Wrightia tomentosa are botanically identified. Dalhana describes them on the basis of colour of flowers and other morphological characteristics.

Variety	Color of flower	Other description
Pu kutaj	Shweta	Brihat Phala, Snigdha patra
Stree Kutaj	Shyava aruna	Anu phala, vrunta

b) References of the Gunakarma dnyana -

1) Classification of herbs on the basis of common action, is the peculiarity of Sushrita Samhita. The members of pushpa varga are seen in arkadi gana, utpalaldi gana, sarivadi gana, patoladi gana, eladi gana, surasadi gana, Arkadi gana, aaragavdhadi gana, anjanadi gana and mushkakadi gana. Arkadi gana contains both varieties of Calotropis, viz, red flowered and white flowered. Dalhana mentions arka as red flowered variety and alarka as white flowered.

c) References of the prayoga dnyana -

1) Shalmali pushpa is specifically mentioned in the combination of herbs used for blood clotting[v]. At the time of blood letting treatment, if a patient bleeds heavily, a combination of rodhra, madhuk and 13 other herbs is mentioned for local application which includes the flowers of shalmali. This highlights the raktapittahar action of the shalmali pushpa.

2) When the patient is administered Vaman treatment using Krutavedhana as a vomiting inducing herb, after the ingestion of the decoction, the patient should smell flowers of utpala and similar herbs for better results. Dalhana mentions the flowers of rakt utpala, kumud, pundarik and saugandhika are to be used in the similar manner.

d) Other references -

1) A very peculiar reference is noted about Kovidar, a variety of Kanchanara, in the Arishta chapter[vi]. The person who climbs on the blossomed tree of Kovidar in the dreams, is likely to die soon. Further studies in this area are required.

Conclusion - 1) Pushpa described in the

Pushpa varga of the sutrasthana, are used in the other sthanas of the Samhita.

2) The commentary of Dalhana is of great help to understand the pushpavarga.

List of Shloka-

अथ पुष्पवर्गः।

कोविदारशणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकनि रक्तपित्तहराणि च; वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि च।।

आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते।।

करीरकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च।।

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककार्कासनस्य च।

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च।।

सतिक मधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम्।

मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम्।

तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले।।

सिन्धुवारं विजानीयाद्धिमं पित्तविनाशने।।

मालतीमल्लिके तिक्ते सौरभ्यात् पित्तनाशने ।।

सुगन्धि विशदं हृद्यं बाकुलं पाटलानि च।

श्लेष्मपित्तविषघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम्।

किशुकं कफपितघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्।।

यथावृक्षं विजानीयात् पुष्पं वृक्षोचितं तथा।। सु.सू.४६/२८१-२८९

References - i) Sushruta Samhita, by Sushruta, nibandha sangraha commentary by Dalhana, edited by J.T. Acharya, Chaukhambah Surabharati Prakashan, Varanasi, 2017 edition, ISBN: 978- 93-81484-01-2

ii) Sushruta Samhita, by Sushruta, nibandha sangraha commentary by Dalhana, edited by J.T. Acharya, Chaukhambah Surabharati Prakashan, Varanasi, 2017 edition, ISBN: 978- 93- 81484-01-2

iii) Sharma P.C., Yelne M.B., Dennis T.J, Database on Medicinal plants used in Ayurveda I, edition 1st, Central Council for Research in Ayurveda and Siddha, New Delhi , 2002, p.336.

iv) Database on Medicinal Plants used in Ayurveda, Vol 6, K.V. Billore, M.B.Yelne et al., CCRAS 2004 publication

v) Sushruta Samhita, by Sushruta, nibandha sangraha commentary by Dalhana, edited by J.T. Acharya, Chaukhambah Surabharati Prakashan, Varanasi, 2017 edition, ISBN: 978- 93- 81484-01-2

vi) Sushruta Samhita, by Sushruta, nibandha sangraha commentary by Dalhana, edited by J.T. Acharya, Chaukhambah Surabharati Prakashan, Varanasi, 2017 edition, ISBN: 978- 93- 81484-01-2

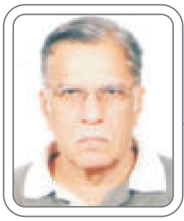

संशोधन पद्धती

डॉ. अरविंद मुजुमदार, एम.एससी. (फार्माकोलॉजी), पीएच. डी.

जागतिक स्तरावर विचार करायचा झाला तर अमेरिका, जपान, चीन, जर्मनी, इस्त्रायल या सर्व देशांची प्रगती संशोधनाची कास धरण्यामुळे झाली यात शंका नाही. भारतासारख्या खंडप्राय देशात प्रगतीसाठी विज्ञान, तंत्रज्ञान, आरोग्य, संरक्षण, शिक्षण, अन्नधान्याबाबतीत स्वयंपूर्णता असणे अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. गेल्या काही वर्षात आयुर्वेद, योगासारख्या प्राचीन परंपरागत शास्त्राला जागतिक स्तरावर लोकप्रियता लाभली आहे. जगात सर्व लोकांनी योग दिन साजरा करायला सुरुवात केली आहे. भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर शास्त्र विषयात प्रगती करण्यासाठी वेगवेगळ्या विषयासाठी त्याच बरोबर संशोधनासाठी व प्रयोगासाठी वेगवेगळ्या शहरामध्ये रीजनल प्रयोगशाळा स्थापन केल्या. पूर्वी युरोपियन देशात भारतातील कारखान्यातील रसायने, कीटकनाशकाचे व इतर उत्पादनाची सुरक्षा अगर विश्लेषणाची परीक्षणे स्वीकारली जात नव्हती. त्यासाठी भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागाने यासाठी वेगवेगळ्या प्रयोगशाळांना सोयी निर्माण करण्यासाठी मदत केली. त्याच बरोबर त्यासाठी लागणारे मनुष्यबळ निर्माण करण्याचे काम शास्त्रज्ञांनी ह्या प्रकल्पाद्वारे केले. ३ मार्च, २०११ रोजी, एक ऐतिहासिक घटना होऊन, भारतातील निर्माण केलेला डेटा युरोपियन देशात मान्य होत आहेत. त्यामुळे आता भारतातील शास्त्रज्ञाचा डेटा युरोपियन देशातील प्रयोगशाळांनासुद्धा मान्यता देऊ शकतो. त्यामुळे नॉन क्लिनिकल सेफ्टी डेटाला जगभरात मान्यता आणि विश्वासार्हता वाढवून जागतिक मान्यता तंत्रज्ञानाना व शास्त्रज्ञांना मिळाली आहे. भारतातील बत्तीस प्रयोगशाळांना ओइसिडी (OECD) मान्यता मिळाली आहे. त्यामुळे भारतीय व्यापाराचे तांत्रिक अडथळे दूर झाले आणि आत्मविश्वासही वाढला. अशारितीने भारतीय निरीक्षकांनी समर्पित प्रशिक्षण घेतल्यामुळे, आराखड्याप्रमाणे प्रयोगशाळांना उत्पादनासाठी तंत्रज्ञान, साधने यांनी सक्षम व परिपूर्ण आहेत व नंतर राहतील ह्याची ग्वाही दिली गेली. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतातील प्रयोग शाळांच्या क्षमता वाढवल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय मानकांची

(TFS) पूर्तता करण्यासाठी भारतीय श्रेणी सुधारित झाली आहे. सदर लेखात या पार्श्वभूमीवर संशोधनाला पर्याय नाही म्हणून त्याचे महत्त्व व इतर गोष्टींचा लेखाजोखा घेतला आहे.

संशोधन पद्धत (Research Methodology) म्हणजे काय? संशोधन ही एखाद्या समाजाकरिता असलेली कोणतीही अगर वैशिष्ट्यपूर्ण समस्या असते. ती हाताळण्यासाठी विविध पद्धती, कार्यपद्धती, दृष्टिकोन, त्याची कारणमीमांसा, वैशिष्ट्य, मर्यादा, लाभ व समाजासाठी कसा उपयोग आहे. याचे विवेचन, व सदर अभ्यास शास्त्रज्ञानी नैतिक मार्गाने स्वतंत्र विचार करून केलेला असलाच पाहिजे.

संशोधनाची पद्धत कशी असावी? संशोधनाचे यश हे योग्य पद्धत निवडण्यावर अवलंबून असते. पद्धत सोपी असावी, ती अचूक असावी, वारंवार केली तरी अचूक निर्णय आला पाहिजे (वारंवारिता), ती तरल (संवेदनशील) आणि स्वस्त असावी. संशोधनाचे अनुमान दोन प्रकारचे असतात. त्यापैकी एक गुणात्मक, दुसरा परिणामात्मक असतो. कारण संशोधनाचे अनुमान हे प्रयोगाचे फलित असते. गुणतात्मक संशोधनात औषधाच्या माहित असलेल्या गुणांचा फक्त शाश्वत अभ्यास केलेला असतो. तर परिणामांचा अभ्यास वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ, जलद, केंद्रित आणि स्वीकार्य ह्या सर्व अंगाने व थोडक्यात चांगल्या व वाईट गुणधर्माचाही विचार केलेला असतो.

संशोधनात करियर करायचे ठरवताना खालील गोष्टी लक्षात घेणे गरजेचे असते. विषयाची आवड अनिवार्य आहे, त्याला प्रयोगशाळेत काम करण्याची माहिती असणे गरजेचे आहे. प्रथमता विषय ठरवताना तो नवीन व समाजाच्या उपयोगी असला पाहिजे किंवा एखाद्या प्रकल्पावर प्रकाशित झालेल्या संशोधनाचे पुनरावलोकनाची संशोधन आराखड्याप्रमाणे पूर्ण करण्यापर्यंत सतत करणे इष्ट असते. त्या विषयातील तज्ञ मार्गदर्शक मिळणेही गरजेचे असते. संशोधनासाठी संशोधकाच्या आवडीच्या विषयाचा प्रकल्प तयार करण्यासाठी, प्रकल्पाची पार्श्वभूमी, उद्देश, पद्धती, परिणाम व अनुमानची शक्यता आणि सर्वात शेवटी संदर्भाची जंत्री ह्या सर्व गोष्टी साधकबादक पद्धतीने लिहिणे अपेक्षित आहे. सदर प्रकल्प यशस्वी केल्यामुळे उच्च पदवी मिळते. त्यानंतर संशोधकाने त्याच्या आवडत्या क्षेत्रात काम करून अवघड व जटिल समस्यांवर मात करणे सहज शक्य आहे. त्यामुळे संशोधकास रुग्णांच्या रोगासाठी नवीन उपचार पद्धतीवर प्रकाश टाकून सहज मात करणे शक्य आहे. संशोधनाने संशोधकास नवीन गोष्टी शिकण्याची संधी व जटिल समस्यांचे उत्तर मिळाल्यामुळे ज्ञानात भर पडते. त्या क्षेत्रांतील अनुभव वाढून आलेल्या नावीन्यपूर्ण माहितीवर अंतर्दृष्टी वाढण्याची संधी मिळाल्यामुळे, त्याचा उपयोग सदर संशोधनातील अंतर्दृष्टी वाढल्यामुळे बौद्धिक संपदा (IPRs) प्राप्त करण्याची संधी मिळाल्यामुळे संशोधकास स्वतंत्र विचार करून आलेल्या परिणामाची, कारण मीमांसा प्रकाशनात मांडता येते. सदर प्रकाशनात त्या विषयात खोलवर संशोधन केलेली, अनेक प्रकाशनाद्वारे सिद्धांत मांडता येते. ह्या सिद्धातांच्या व प्रकल्पाच्या जोरावर पदवी मिळते. त्यानंतर संशोधनासाठी स्वतंत्रपणे काम करण्यासाठी संशोधनसंस्था निर्माण करून तेथील प्रयोगशाळेला एक्रिडिएशन (NABL) करून घेणे इष्ट आहे. त्या अनुषंगाने मोठे प्रकल्प करण्यासाठी त्या क्षेत्रातील अगर त्या विषयाशी संबंधित क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रयोगशाळेबरोबर गरज वाटल्यास सदर प्रकल्प अगर संयुक्त प्रकल्प स्वीकारार्ह/फायदेशीर/सोयीस्कर वगैरे अटीवर करावा. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात संशोधनासाठी आर्थिक मदतीसाठी प्रयत्न करणे अनिवार्य आहे. सदर मोठा प्रकल्प यशस्वी करून परदेशात जाण्याची संधी मिळण्याची शक्यता वाढते व सदर संधी मिळाल्यानंतर आपल्या आवडत्या क्षेत्रात उच्च दर्जाचे संशोधन करताना अनुभवात वृद्धी होऊन अंतर्दृष्टीत वृद्धी झाल्याने नवनवीन सिद्धांत मांडल्यामुळे उत्तम संशोधकास मान, सन्मान व अधिकार मिळतो.

एखाद्या प्रकल्पावर सहयोगी काम सुरू करताना त्या क्षेत्रात प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या शास्त्रज्ञांशी प्रत्यक्ष अथवा संगणकाद्वारे संपर्क साधावा. त्याचा काही अटीवर सहभागाची चाचपणी करावी, उदा. प्रकल्पाचा अभ्यास दोघांना मान्य, चर्चेद्वारे अभ्यासातील आलेल्या अनुमानावर चर्चेद्वारे विचार करून, त्यानुसार प्रकल्पात बदल करावा. त्यासाठी त्या विषयामध्ये पूर्वी केलेला व आता चालू असलेला अभ्यास, त्या विषयात पेटंट मिळण्यासाठी केलेला अर्ज आहे का? अगर मान्य झाले असल्यास त्या संबंधीची अद्यावत व पुरेशा सोयी असलेले संगणकाची सोय असलेले वाचनालय अनिवार्य असते. त्याशिवाय काम करण्यासाठी लागणाऱ्या सोयी त्यात स्वतंत्र व सोयीची जागा, लागणारी विविध योग्य साधने (इन्स्ट्रुमेन्ट), विद्युत पुरवठा, पाणी व वातानुकूल जागेची व बायोमेडिकल कचरा नष्ट करण्याची सोय असावी. सदर संशोधन करण्यासाठी योग्य व प्रमाणात पुरेशा पैशांची, आवर्ती खर्च, संशोधक सहाय्यकाच्या, शिष्यवृत्ती, प्रवास खर्च असण्याची गरज असते, त्यासाठी सरकारी अगर खाजगी संस्थांची मदत आणि असलेल्या मार्गदर्शक अटी काटेकोर रीतीने पाळणे ही दोन संशोधकांची कर्तव्य असतात. संशोधन प्रकल्प नैतिक रीतीने करण्याचे पथ्य पाळणे व नीती समितीची मान्यता मिळवणे, तसेच ती मान्यता मिळाल्यावर त्याच्या अटी जसे की तो प्रकल्प योग्य रीतीने रजिस्ट्री नोंद करणे व प्रकल्प योग्य रीतीने पूर्ण केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करणे अनिवार्य

असते. प्रयोग शाळेत संशोधन करण्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धती असतात. त्या पदार्थ अगर रसायन शास्त्रावर आधारित असतात. तर बायॉलॉजिकल प्रयोग प्राण्यावर केले जातात, यासाठी सरकारी नियमांप्रमाणे वेगळी सोय असावी लागते. त्यातील प्राण्यांवर प्रयोग करण्यासाठी असलेले सरकारी कायद्याप्रमाणे नीती समितीची स्थापना करणे अनिवार्य असते. त्या समितीची योग्यरीतीने प्रयोग करण्यासाठी परवानगी घ्यावी लागते. संशोधनासाठी डिझाइनचे तीन मुख्य प्रकार आहेत. डेटा संकलन, मापन आणि विश्लेषण. विषयाची निवड करताना त्या विषयातील पदवी किंवा त्या विषयातील संबंधित शास्त्रज्ञांनी प्रत्यक्ष अथवा संगणकाद्वारे संपर्क साधून त्यासाठी त्याचा काही अटीवर सहभाग चाचपणी करणे उदा. सर्वेक्षण प्रकल्पाचा अभ्यास दोघांना मान्य, चर्चेद्वारे झालेला अभ्यास संशोधन पद्धतीनुसार झाला पाहिजे. प्रकल्पाची माहिती गोळा करण्याच्या खालील पद्धती आहेत. प्रत्यक्ष मुलाखती घेणे, प्रश्नावली तयार करून व ती पडताळून पाहण्यासाठी सर्वेक्षण करणे, पूर्वी जमा केलेल्या माहिती पडताळून पाहणे, व त्याचे अवलोकन नैतिक रीतीने व गुप्तता राखून बायोस्टॅटिस्टिशीयनच्या साह्याने विश्लेषण करून अनुमानचा तपशील काढावा लागतो.

संशोधन करण्यासाठी पद्धतीची सुधारणा कशा करता येतात याचे एखादे उदाहरण द्यायचे झाल्यास पूर्वी विश्लेषणासाठी जो पदार्थ असेल त्यावर प्रथम प्रक्रिया कराव्या लागतात. त्यानंतर रंगीत कंपाऊंड किंवा कॉम्प्लेक्स करून त्याचे विश्लेषण कॅलरीमीटरवर करावे लागे. यात येणारे अनुमान हे ढोबळमानाचे असते. त्यामुळे त्या रंगीत कंपाउंडचे विशिष्ट तरंग लांबीला (wavelength) घेण्यासाठी स्पेक्ट्रोफोटोमीटरने शक्य झाले. मिश्रणात सदर कंपाऊंड शोधणे शक्य झाले. मास स्पेक्ट्रोमीटरचा वापर करून आण्विक वजनानुसार ज्ञात संयुगांचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी, अज्ञात संयुगे ओळखण्यासाठी आणि रेणूंची रचना आणि रासायनिक गुणधर्म निर्धारित करण्यासाठी केला जाऊ शकतो व येणारे अनुमान अचूक असते.

भारत सरकारच्या वेगवेगळ्या मूलभूत आणि उपयोजित विज्ञान हुशार व गरजू विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी त्या प्रयोगशाळांतर्फे शिष्यवृत्ती दिल्या जातात. त्या क्षेत्रातील मार्गदर्शकांची नेमणूकही केली जाते, त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्या क्षेत्रात वेगवेगळे प्रकल्प दिले जातात. आलेल्या अनुमानाचे बौद्धिक संपदेसाठी अर्थसाह्य देणाऱ्या संस्थेमार्फत सादर करून प्रकाशनास पाठवता येतात.

काही संस्था व काही औद्योगिक क्षेत्रातील कारखाने सुद्धा संशोधन प्रकल्पावर काम करण्यासाठी हुशार विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देतात. त्यांना नंतर सदर कारखान्यात प्राधान्य दिले जाते.

भारतात शास्त्रज्ञांना वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकल्प –

महिलांसाठी शिष्यवृत्ती – भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागाने सुरू केली. ह्याचे कारण विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात उच्च संशोधन सुरू ठेवण्यासाठीची नवकल्पना सुरू केल्यामुळे शास्त्रज्ञाने बरेच वेळा नोकरी करत असताना, कौटुंबिक जबाबदारीमुळे संशोधनाची आवड असूनही आलेली संधी सोडायची वेळ येते. ह्या जबाबदाऱ्या पूर्ण केल्यावर परत संधी मिळावी यासाठी महिलांना त्यांच्या आवडत्या क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळावी, या शिष्यवृत्तीमुळे, त्याच्या योग्यतेनुसार संधी परत मिळते. यासाठी त्याची पात्रता सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी त्याची पात्रता सिद्ध करावी लागते. त्यासाठी त्यांनी त्या क्षेत्रातल्या नामांकित मार्गदर्शकाच्या साहाय्याने, प्रकल्प तयार करून, त्यांनी पात्रता सिद्ध केल्यावर त्यांना सदर प्रयोगशाळेत काही अटीवर प्रकल्प पूर्ण करण्याची संधी मिळते. महिलांना सायंटिस्ट एः बेसिक अगर अप्लाइड शास्त्रात, (बायोटेकनॉलॉजी), तर सायंस्टिक बीः सामाजिक फायद्यासाठी, (शास्त्र आणि तंत्रज्ञान), व महिला वैज्ञानिक योजना– सीः स्वयं–रोजगारासाठी बौद्धिक संपदा (IPRs) मध्ये इंटर्नशिप करून बेसिक अगर अप्लाइड शास्त्रात संधी मिळते. गेल्या पाच वर्षात २७ ते ५७ वर्षे वयोगटातील महिलांना संशोधनातील ज्ञान सहभागाअंतर्गत विविध श्रेणींसाठी २५००० ते ५५००० रुपयांपर्यंत फेलोशिप २२००हून अधिक महिला शास्त्रज्ञ आणि तंत्रज्ञांनी महिला वैज्ञानिक योजनेचा लाभ घेतला आहे व तंत्रज्ञानाची क्षमता वाढवण्यासाठी उपयोग झाला.

नॅशनल इनोव्हेशन फाऊंडेशन (NIF) - नॅशनल इनोव्हेशन फाऊंडेशन ही संस्था गुजरातमध्ये गांधीनगर येथे असून कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रिसचं विभागाने सुरू केली. भारताला नाविन्यपूर्ण आणि सर्जनशील बनण्यासाठी, तळागाळातील नवकल्पना शोधून, मान्य आणि शाश्वत तंत्रज्ञान निर्माण करून संशोधकास स्वयंपूर्ण करणेसाठी, त्या वैशिष्ट्यपूर्ण टेक्नॉलॉजीसाठी लागणारे भांडवल नसते, कामाची क्षमता असून योग्य मार्गदर्शन नसल्यामुळे, मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करण्यासाठी व बौद्धिक संपदा संपादन करण्याचे ट्रेनिंग संशोधकास दिले जाते. गरज पडल्यास योग्य मार्गदर्शन व मान्य प्रयोगशाळेची सोय ही करतात.

न्यू मिलेनियम इंडियन टेक्नॉलॉजी लीडरशिप इनिशिएटिव्ह (NMITLI) - भारतीय उद्योगातील विशिष्ट टेक्नॉलॉजी

एकविसाव्या शतकात जागतिक स्तरावर शाश्वत दूरगामी टेक्नॉलॉजी निर्माण करण्यासाठी अर्थसहाय्य देऊन सुरू केलेली कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रीसर्च, वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञ यांनी एकत्रित येऊन, शैक्षणिक आणि खाजगी उद्योजकाच्या सहाय्याने निर्माण केलेली क्षमता होय.

तरुण शास्त्रज्ञ

तरुण शास्त्रज्ञांना सुरुवातीच्या वर्षांत प्रोत्साहन देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. उच्च पात्र तरुण शास्त्रज्ञांना त्यांच्या पहिल्या प्रयोगशाळा स्थापन करण्यासाठी संशोधनासाठी कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रीसर्च आवश्यक अनुदान दिले जाते. कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रीयल रीसर्च विभागासाठी अगर कोणत्याही प्रयोगशाळेत नावीन्यपूर्ण व उत्कृष्ट कामगिरी करण्यात मग्न असणाऱ्या ३५ वर्षांपेक्षा लहान असलेल्या शास्त्रज्ञाला अगर तंत्रज्ञानाला त्याने निर्माण केलेल्या तंत्रज्ञानाला अनुसरून गेल्या पाच वर्षात केलेल्या तंत्रज्ञानाला त्याने निर्माण केलेल्या तंत्रज्ञानाला अनुसरून गेल्या पाच वर्षात केलेल्या तंत्रज्ञानाच्या विविध क्षेत्रातील उत्कृष्टतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी ४५ वर्षांपर्यंत दिले जाते, त्यानंतर पुढील संशोधनांच्या कामगिरीला अनुसरून निवृत्तीपर्यंत दिली जाते. सदर योजनेत सामील होण्यासाठी पुढील संस्था आर्थिक सहाय्य प्रदान करतात. कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रियल रीसर्च (CSIR), अणुऊर्जा नियामक मंडळ (AERB), एरोनॉटिक्स रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट बोर्ड (ARDB), अणुविज्ञान संशोधन मंडळ (BRNS), संरक्षण संशोधन आणि विकास संस्था (DRDO), अणुऊर्जा विभाग, जैव वैज्ञानिक आणि औद्योगिक संशोधन परिषद तंत्रज्ञान विभाग (DBT).

सेवानिवृत्त शास्त्रज्ञ – कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रीयल रीसर्च विभागाने (CSIR) एमेरिटस सायंटिस्ट (ES) योजनेअंतर्गत सेवानिवृत्त होणाऱ्या अगर झालेल्या शास्त्रज्ञांना त्यांच्या संबंधित क्षेत्रातील विशेषतः कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक अँड इंडस्ट्रीयल च्या कार्यक्रम आणि क्रियाकलापांशी संबंधित असलेल्या संशोधनाचा पाठपुरावा करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करते. सदर योजनेत सामील होण्यासाठी शास्त्रज्ञ त्याच्या क्षेत्रात पारंगत असून, त्यांनी सेवानिवृत्तीच्या आधीच्या पाच वर्षांमध्ये वैज्ञानिक संशोधनात सक्रियपणे मार्गदर्शनाचा अनुभव त्याच्या प्रकाशनांचा दर्जा आणि त्यांना मिळालेले सन्मान आणि पुरस्कार हे महत्त्वाचे निकष असतात.

भारत IT उत्पादनांचा अव्वल निर्यातदार आहे. वैज्ञानिक उत्पादन, प्रकाशनात आणि जलद गतीने वाढणारे कॉन्टॅक्ट संशोधनात तिसरा, आणि वैज्ञानिक उत्पादन, संशोधन आणि विकास (R and D) मधील खर्च, बौद्धिक संपदा फाइलिंग आणि व्हेंचर कॅपिटल (VC) सौद्यांमध्ये वाढ होऊन २०२० मध्ये भारताला जगातील ४८ वे सर्वात नाविन्यपूर्ण राष्ट्र गोबल इनोव्हेशन इंडेक्समध्ये म्हणून स्थान देण्यात आले आहे; ग्लोबल इनोव्हेशन इंडेक्स (GII) हे देशांचे नावीन्यपूर्ण यश आणि क्षमता यानुसार क्रमवारीत असते. हे जागतिक बौद्धिक संपदा संघटना (WIPO) द्वारे दरवर्षी प्रकाशित केले जाते.

(लेखक टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयाच्या नीती समितीचे माजी अध्यक्ष आहेत.)

अभिनंदन !

श्री. शुभम रामनारायण धूत ह्यांना सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थी पुरस्कार

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयातील विद्यार्थी श्री. शुभम रामनारायण धूत ह्यास महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाचा **'सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थी पुरस्कार'** जाहीर झाला आहे.

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय व आयुर्विद्या मासिक समितीतर्फे श्री. धूत ह्यांचे अभिनंदन व शुभेच्छा.

अभिनंदन !

सानिका संजय आफळे सुवर्ण पदकाची मानकरी

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयाच्या कु. सानिका संजय आफळे ही विद्यार्थिनी महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाच्या (BAMS) तिसऱ्या वर्षीच्या अंतिम परीक्षेत एकूण १०५० पैकी ८२४ गुण प्राप्त करुन प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण होऊन सुवर्ण पदकाची मानकरी ठरली.

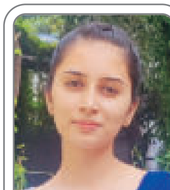

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय व आयुर्विद्या मासिक समितीतर्फे कु. सानिका आफळे यांचे हार्दिक अभिनंदन!

Twenty Eight Yavagus - In Clinical Practice

Vaidya Chitra Bedekar,
M.D. (Ayurveda), M.A. (Sanskrit)
Director -AYUSKAMIYA Clinic.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यत्रिकनागरैः।
यवागर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता।। च.सू.२/१८

A Yavagu prepared with Pippali, Pippalimul, Chavya, Chitrak and Nagar kindles digestive fire (Agni Deepan) and alleviates pain (Shulaghn).

The first ingredient in the verse is Pipplali. Hence it can be named as Pippalaydi Yavagu. Pippalyadi Yavagu is the first Yavagu amongst the 28 Yavagu's mentioned in Apamarga-tanduleeya Chapter.

The medicines useful for all Panchakarma's are enlisted in this chapter. Ayurveda deepika commentary states that the Yavagu's are illustrated in this chapter as they are helpful in kindling diminished digestive fire after Vaman, Virechan and they can alleviate pain arising due to wrong implementation of Panchakarma's. Pippalyadi Yavagu is best for kindling digestive fire diminished during Panchakarma. Hence it is mentioned first.

Panchakol Sadhit Yavagu - The combination five herbs viz. Pippali, Pippalimul, Chavya, Chitrak and Shunthi each taken in one Kola quantity is called Panchakola. Hence the Yavagu can also be named as Panchakol sadhit Yavavgu.

Way to study 28 Yavagu's - As stated earlier in the first article in this series, Sutra's from Sutrasthana are concise. A comprehensive study of Samhita's is needed to understand them thoroughly. The 28 Yavagu's mentioned in Apamargatanduleeya Chapter of Sutrasthana can be studied on he following guidelines -.

a) The reference of particular Yavagu wherever it appears in Samhita's must be studied taking in to consideration the Adhikaran (context), the condition of the disease in which it is prescribed etc.

b) Yavagu's which have most of the ingredients similar to that particular Yavagu should also be studied.

c) The attributes of ingredients of that particular Yavagu should be studied from classical texts and Nighantu's.

Such a comprehensive study helps to understand the Yavagu's better and use them effectively in clinical practice.

Attributes and Functions of Panchakol - Before proceeding to functions of Pippalyadi Yavagu the attributes and functions of the ingredients i.e. Panchakol as mentioned in Classical texts and Nighantu's should be understood in short. Readers may go through the attributes and functions of each and every ingredient of Panchakol separately from Classical texts and Nighantus for thorough studies.

Rasa - Katu, **Vipak -** Katu, **Veerya -** Ushna,
Guna - Teekshna, Ushna, Ruksha
Actions on Dosha - Kaphaghna and Vataghna
Efficacy in diseases - Atisara, Grahani, Arsha, Pliha, Udara, Anaha, Shula, Gulma, Shwasa, Kasa, Hrudrog, Krumi, Shotha, balaroga, Jwara, Mukharoga, Trushna, Rajayakshma.

Panchakol is mentioned in Deepaneey and Shulaprashaman Gana in Charak Samhita and Pippalyadi Gana in Sushrut Samhita.

Attributes and Functions of Pippalaydi Yavagu - Pippalyadi Yavagu and other similar Yavagu's with minor differences of ingredients are mentioned in Samhita's in following diseases or conditions. - Atisar, Grahani, Ajeerna, Arsha, Kasa, Krumi, Shotha, Jwara, Sutika (immediately after normal delivery), after miscarriage.

Now in this article we will see the

appropriate condition for use of the Yavagu and its functions in three of the abovementioned diseases viz. Arsha, Atisara and Grahani. These three diseases are closely associated with each other. Each one of them can become a cause of another. All the three are more likely to arise when Agni is diminished. They don't arise when Agni is well kindled.

The attributes of Panchakol and attributes Yavagu as a formulation should be taken in to consideration while understanding the functions of Pippalaydi Yavagu.

Atisar - Yavagu is not recommended in the beginning of the treatment of Atisar.

In the beginning Ama is predominant. The Utklishta Dosha's flowing out on themselves should be ignored.

If they are not getting eliminated properly, they should be expelled out by using Abhaya (Haritaki).

After the Sama Dosha's are eliminated, patient feels lightness in the body and digestive fire starts getting kindled. When very less or medium amount of Dosha's remains, Langhana and Pramathya prepared with Deepan and Pachana medicines should be implemented.

Food light to digest should be offered when patient starts feeling weak on account of hunger. Kanjik, Buttermilk, Yavagu and Tarpana etc are the options for the light food to be offered. Agni is strengthened by such food. Patient starts receiving proper taste. Patient's strength improves.

Afterwards Yavagu, Vilepi, Khada, Yusha, Ras-odana should be used sequentially.

Deepan and Grahi medicines are recommended for preparing these food items in Charak Smahita. In Sushrut Samhita Pippalyadi Gana is prescribed for the same. Panchakol is in Deepaniya Gana and Pippalyadi Gana in the two Samhita's respectively. In Ashtanga Sangrah and Ashtanga Hruday a list of medicines which are to be used for preparing abovementioned Yavagu's and other recipes is mentioned. It includes Panchakol and other medicines like Laghu Panchamul, Bala, Bilva, Patha, Hingu, Dhanyaka, Jeeraka, Dadima etc. These medicines should be selected with respect to the dominance of Dosha.

Panchakol is Pachan, Deepan and Grahi. Yavagu being food is a fuel for Agni. Yavagu is Laghu. Hence it kindles the diminished digestive fire. Yavagu's help to maintain and increase the strength of the patient during the treatment course.

Agni becomes stable and strong by this therapeutic course implemented sequentially.

Grahani - Yavagu is not recommended in the beginning of the treatment of Grahani as well.

The treatment course for Ajeern and Atisar can be implemented for Grahani.

Vaman should be employed for Sama Dosha's in the beginning.

The Dosha's resorting at Pakvashay should be expelled out with Deepan and purgative medicines.

Langhan should be implemented for Ama which is spread in the whole body. Pachan medicines should be used for the same.

Yavagu and other food items like Yush, Odan which are light to digest prepared with Deepan medicines including mainly Panchakol should be offered after Amashaya Vishuddhi.

Panchakol is Pachan, Deepan and Grahi. Yavagu being food is a fuel for Agni. Yavagu is Laghu. Hence it kindles the diminished digestive fire. Yavagu's help to maintain and increase the strength of the patient during the treatment course.

Agni is the strength of Grahani. Strength of Grahani improves when Agni is strengthened.

Arsha - The food or any drink or medicine which is VibandhaBhedan and Vata Anuloman and Agni Deepan should be used regularly for the patient of Arsha.

A Yavagu prepared with Panchakol along with Gajapippali, Tumbaru, Patha, Bilva Dhanyak, Ajaji etc. is recommended for Arsha in Ashtanga Sangrah and Ashtanga Hruday. Yavagu is to be prepared with paste of these

grounded herbs. This Yavagu should be made sour with sour fruits and should be fried in Yamak Sneh. A slight difference in ingredients is observed in similar Yavagu which is prescribed in Charak Samhita. Chavya is not mentioned in this reference of Yavagu.

This Yavagu is prescribed in Shushka Arsha. It is to be used when faeces of the patient are not formed / bound or are loose (Bhinna Shakrut Avastha).

Appropriate condition for use of this Yavagu is when defiled and accumulated Rakta flows out from the Arsha and oedema, itching sensation, pain at the site of Arsha are alleviated.

Panchakol is Amapachana, Vibandha Bhedana, Grahi and Agni Deepan. Yavagu strengthens Agni and are Vata Anulomana.

In a nutshell the right condition for use of Pippalyadi Yavagu in clinical practice in any of these diseases would be

Most of the Sama Dosha's are eliminated.

Digestive fire is not extremely diminished rather it is slightly kindled by Langhan and Pachan.

Patient is having hunger.

To be continued...

Infertility

Dr. A. B. Limaye, B.A.M.and S., F.F.A.M. (Anaesthesia), L.C.P.and S.

Infertility is a disease of the male or female reproductive system, defined by the failure to achieve a clinical pregnancy after 12 months or more of regular unprotected sexual intercourse. There are two kinds of infertility-primary and secondary.

Primary infertility means the couple has never conceived. Secondary means that the couple has experienced a pregnancy before and failed to conceive later.

Infertility affects upto 15% of reproductive aged couples worldwide. Infertility affects couples and causes emotional and psychological distress in both men and women.

Over recent decades epidemiological studies have been reporting worrisome trends in the incidence of human infertility rates. Extensive detection of industrial chemicals in human serum, seminal plasma and follicular fluid have led the scientific community to hypothesise that these compounds may disrupt hormonal homoeostasis, leading to vast array of physiological impairment. Numerous synthetic and natural substances have endocrine disruptive effects. The main route of exposure to these chemicals is the ingestion of contaminated food and water. They may disturb intrauterine development of testis and ovary, resulting in irreversible effect, and may also induce transgenerational effects.

Research have proved, pesticides, such as D.D.T. and Methoxychlor, Fungicide Vinclozolin, Insecticide Trichlorfon and Herbicide Atrazine disrupt reproductive physiological development of men and women, even we observe Transgenerational effect of above chemicals.

The experimental studies using Rats, mice, Rabbits demonstrate unambiguously effects of Cadmium, Lead and Mercury on the structure and functions of reproductive. Organs of these animals.

Exposure to above heavy metals in females decrease the follicular growth, degeneration of corpus luteum and alteration in menstrual cycles.

In males decreased sperm count and mobility of sperms, with changed morphology, and viability of sperm is seen.

The meat poultry and fish consumed by

the majority of the public is very high in heavy metals, pesticides and radiation. Research suggest that pesticides and radiations are concentrated upto 30 times more in nonveg foods.

In different cultures all over the world marination of meat and fish is done with traditional herbs, spices and fruit juices.

In India we marinate with Turmeric and ginger or Sunthi. The antiradiation property of both the spices help to protect us from radiation.

भोजनाऽग्रे सदा पथ्यं जिव्हा कण्ठ विशोधनम्।
अग्निसंजननं श्रेष्ठं लवणद्रिक भक्षणम्।। क्षेमकुतूहल

The advise is everyday eat mashed ginger and salt at the start of the meal. It helps to kindle digestive fire, really stomach becomes ready to digest proteins by activation of protease enzyme due to ginger.

The coriander leaves and seeds and curcumin from Turmeric are chelating agents. They neutralize the heavy metal toxicity one gram of coriander seeds (Dhane) powder every day helps hypothyroid patient to improve thyroid function, even obase patients are benefited by weight loss.

Our body produces glutathione. It is natural antioxidant curcumin from Turmeric promote the production of glutathione and helps to neutralize heavy metals like mercury. Glutathione protects developing sperms and follicles from oxidative stress.

हरिद्रा लेखनीया, कुष्ठघ्नी, विषघ्नोच। चरक

Haridra (Turmeric) is "VISHGHNA" we should admire charak for his clinical expertise. Hats off to him!

Young couple planning to conceive should start taking every day in the morning cup of milk with Turmeric 1/4 teaspoon and 1/8 teaspoon Shunthi after boiling the milk while boiling curcumin dissolves in the fat of the milk and the drink becomes potent.

Adding dash of Black pepper to this milk while boiling. The Black pepper clears the srotas and micro chanels, it helps to clear Rasavaha srotas. It enhances the action of curcumin. This is the best composition for Diabetes, obesity, hyperlipidimina which hamper the fertility of couple.

Turmeric is antibacterial, antiviral and antifungal, which enhances the immunity of the aspiring couple.

Smoking or Tobacco chewing is the leading preventable cause of death due to heart, vascular and lung diseases.

Over the past couple of decades, there has been an added concern among the policy makers and implementors regarding the alarming rise in smoking prevalence among women in both developed and developing countries. In India also smoking by women is increasing at alarming speed.

In women chemicals such as nicotine, cyanide and carbon monoxide in cigarette smokes speed up the loss of eggs. Unfortunately, once the eggs die off, they cannot regenarate or be replaced. This means that menopause occurs earlier.

Women who smoke do not conceive as efficiently as non smokers. The risk for fertility problems increases with the number of cigarettes smoked daily. Chemicals in the smoke alter the health of the cervical fluid making it toxic to sperms causing the pregnancy to be difficult.

Smoking damages the genetic materil in eggs and sperms, miscarriage and offspring birth defects are higher in smoker. Women who smoke are more likely to conceive a chromosomally unhealthy pregnancy, such as Down Syndrome ectopic pregnancy and preterm labour also occur.

Even fertility treatments such as I.V.F. may not be able to fully overcome smoking effects on fertility. Female smokers need more ovary stimulating medications during I.V.F. and still have fewer eggs at retrieval time and have 30% lower pregnancy rates compared with

non smokers.

Pelvic Inflammatory Disease (P.I.D.) occurs with 33% more frequency in smokers. PID is contributing factor in pelvic adhesions and tubal blocks, which leads to infertility.

Women smokers who use oral contraceptives risk serious consequences like heart attack and stroke.

In women bodies testosterone is produced in the ovaries, adrenal glands, fat cells and skin cells.

Normal Testosterone level in women is 15 to 70 NG/DL. High levels of Testosterone cause obesity, blood sugar problem, lack of menstruatin and infertility.

Prenatal androgenization (PNA) negatively affect placental and fetal growth. Excess maternal androgen in late pregnancy reduce placental and fetal growth.

Smoking disrupts harmonal levels in women. Girls born to mothers who smoke during pregnancy or pregnant mothers exposed to passive smoking, can exhibit signs of increased testosteran exposure in the womb, affecting their harmones and reproductive function, after birth in future.

The Anognital distance (A.G.D.) between the mid point of the annus to the base of the scrotum in males and from mid point of the annus to the posterior for-chette in females, was measured, in the new born girls and boys of the smoker mothers.

The normal rang, the mean AGD (+/- SD) at birth was 19.8mm+/-6.1mm in males, and 9.1 mm +/- 2.8 mm in females.

The A.G.D. was significantly longer in baby girls who were born to smoker women. The increase in A.G.D. is an indication of excessive testosteron exposure in fetal life. Even Clitoral length and size increases in these Victims. There is Clitoromegaly.

To reduce Testosteron levels women should incorporate 1) Soyabean 2) chickpeas(Harbhara) 3) Almond 4) Walnut 5) Pumkin seeds 6) Flaxseeds 7) Licorice root 8) Red Reishi mushrooms 9) Mint (Pudina) 10) Spearmint Tea 2-3 cups/Day

The new born babies born to smoking mothers have matching nicotine levels in their blood as adult smokers. Lung development of these babies is negatively affected by smoking. At birth these new born infants show decreased pulmonary function test (PFT) with decreased respiratory flows. They are prone to Asthama and other respiratory diseases.

Vit. C suppliments and Vit C rich frutis like Apple, custard Apple, Grapes, Jujuba, Jack fruit, Lemon, Orange, Guava, Sweetlime, Pomegranate and Amalaki during pregnancy Lift up the Vit. C levels in the blood & help to improve new born's PFT results.

Amalki and Pomegranate need special adress. In Amalaki Vit. is covered by Galic acid where as in Pomegranate Vit. C is protected by Elagic acid. If you heat or boil these two fruits Vitamin C does not get destroyed. In other fruits the Vit. C is unstable quickly gets oxidised by exposure to O2 and Vit. C gets destroyed by heat. Ayurvedic students know the importance of both fruits.

Pollution and Cigarette smoke rob the Vit C from our body one cigarette can sap25 mg. of Vit. C from your system. Cigarette smoke generate free radical damage to lungs. Vit. E and antioxident minerals like copper, Mangunese, Zinc and Selenium help to save us from free radical damage. It is worth to step up Vit. E and antioxidant minerals rich food like Fish, Peanut, Almond, Walnut, Pumkin Seeds, Sesame Seeds, coconut, sunflower seeds in our daily diet.

The Vitamin E helps the maturation of oocyte and we get quality embroyo for the fertilization.

According to Ayurveda Vitamin C rich fruits and Vitamin E rich Nuts and seeds are ''VRISHYA'' They replenish and rejuvenate particularly "Shukra'' and "ARTAV'' dhatus.

यत् किंचिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरू।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यम्युच्यते।। c.ch. 2:4:6
भोजन तद् वृष्यं तद् रसायनम्। c.ch. 1:1:5

These ingredients help to boost sperm morphology, count and vaibility.

Smoking has a significant effect on calcium and Vitamin D metabolisms. It contributes to develop osteoporosis among male and female smokers.

Vitamin "D" is a steroid hormone, that is acquired either through dietary in take of Vit. D rich food like Milk. Fatty fish, egg yolk and animal liver, or by exposure to sunlight.

Vitamin D receptors are found in Pitutary, Hypothalamus, Testis, Ovary, Uterus and Placenta, this proves the importance of Vitamin D for eggs and sperm health.

Vitamin D increases absorption of calcium, Magnesium, phosphate, iron and zinc from the intestine, and which also have effects on many organ systems. When bound to its receptor, the active form of Vitamin D (calcitriol) seems to be involved in estrogen production and implantion. In fact, Calcitriol may regulate several gene involved in implantation of Embryo.

Studies show that, clinical pregnancy rates were significantly lower in women with Vitamin D levels (20ng/ml during 9VF/ICSI procedures.

Even after successful implantation during pregnancy to avoid pre eclampsia, gestational diabetes and 9.LI. G. R. we must suppliment Vit. D through out the pregnancy.

Smoking has negative effect on B complex group Vitamins like Pyridoxin (Vit. B6), Biotin (Vit. B7), Folic acid, (Vit. B9) and Vitamin B12, whick leads to their defficiency in human body. Low levels of these Vitamins before conception hamper embryo growth. Folic acid is required for DNA synthesis and proper Nervous system growth. We come across spina bifida, anencephaly and cleft palate in new born. due to low levels of folic acid.

When our body metabolize an essential amino acid Methionine, "Homocysteine" is produced as a biproduct. Homocysteine is converted back to Methionine or cysteine with the help of Vit. B6, Vit. B7, Vit. B9 and Vit. B12. If the optimum levels are not present of these Vitamins, their Homocysteine levels start mounting in our body.

The normal range in western population is 10-12/umol/l Homocysteine levels typically are higher in men. Then women Abnormally high levels of it in the serum, above 15 umol/L is independant risk factor for cardio vascular disease, stroke and Alziemen. The high levels suggest life style change you must stop consuming meat and dairy products.

In Oogenesis, micro environment of an Oocyte may influence its development. The concentration of Homocysteine in follicular fluid is a deciding factor. Prior to conception it is worth to check homocysteine level. We should manage the level ata 7 umbel by supplimenting Vit. B6, B7, B9 and B12 to woman.

She must cut down intake of meat everyday. In I.V.F. Low homocysteine level and Vitamin B6, B7, B9 and B12 suppliments help for the pregnancy out come.

High levels of Homocysteine in male semen affect sperm motility, sperm capacitation, acrosomal reaction and fertilization.

Men and Women who are advised "Methotrexate" for Rheumatoid arthritis, "Metformin for type two diabetes and "Cholestyramine for high triglyceride levels should check their Homocysteine before conception for the healthy pregnancy outcome.

Woman should consume coffee in moderate amount, which helps to maintain Homocysteine levels in optimum range.

To be continued...

Comprehensive Review Of Musta

Dr. Rashmi Khade,
M.D. Dravyaguna.

Dr. A. M. Sangoram, M.D.
HOD, Dravyaguna, T.A.M.V., Pune

Introduction : Drugs or as in Ayurved 'dravya' are one of the four pillars of ayurveda. It is the material used by which treatment is carried out. While using the drugs internally or externally it is important that the drug used is of good quality, it should be potent and unadulterated.

Many such mineral and herbal drugs are mentioned in all ayurvedic texts. These drugs can be found as information about single drug or in various formulations in ayurvedic texts. Musta (Cyperus rotundus) is one of the drugs which is mentioned many times in ayurvedic texts. In Ayurveda musta's Tubers are used for medicinal use.

Material and methods : Samhitas - charaka , sushruta, Asht anga sangraha, Ashtanga hriday, Kashyapa, vangasen, Bhavprakash, and Bhaishajya ratnavali.

Nighantus : Dhanvantari, Kaiyadeva.

The references about Musta are Collected from above mentioned texts and are mentioned below.

Drug name : Musta

Botanical name : Cyperus rotundus Linn.

Family : Cyperaceae

Botanical Description : It is a type of shrub belonging to grass variety varying in height from 0.3 to 1 metre.

Leaves : Long and thin similar to grass.

Flower : originate from the tip and are found in clusters.

Fruits : are long.

Roots (Tuber) - about 2-3 cm in thickness, blackish, aromatic.

Parts Used : Tuber.

Dosage : Powder 3-6 g, Decoction 50-100ml in divided doses per day

Trade and commerce : Retail market price (Musta churna) 300/- per Kg.

Pharmacodynamics (Rasapanchaka) -

Rasa : Tikta, Katu, Kashaya

Guna : Laghu, Ruksha

Vipaka : Katu

Veerya : Shita

Action on Dosha-Dhatu-Mala :

A) Dosha :

Pitta : gets alleviated because of Sheeta virya.

Kapha : gets alleviated because of Tikta, Katu Rasa; Katu Vipaka.

B) Dhatu :

1) Rasa : Deepana (stanya: Stanyashodhan)

2) Rakta : Varnya

3) Mamsa : Ropan

4) Meda : Lekhana

C) Mala :

- Mutra - Kruccharamutrahar
- Purish - Grahi

Chemical constituents : Cineol copadiene, copaene, cypern I and II, cyperenone, isopatchoulenone, cyperotundone, cyperol, cyperolone, a-cyperone, poxyguaiene, isocyperol, isokobusone, mustakone, patchulene, rotundone, c- and selinene, sugenol, beta - sitosterol etc.

In Tuber : quercetin, kaempferol, luteolin, ginkgetin and isoginkgetin, flavanone, essential oil-isocyperol, pinene, cineol.

Antioxidant property and Skin health promoting factors of Musta (Cyperus rotundus Linn.)

In Musta (Cyperusrotundus Linn.), Cyperene, isolongifolen-5-one, rotundene and cyperrotundene, biflavonewere principle compounds comprising 62% of the essential oil.

An in vitro cytotoxicity assay indicated that this oil was very effective against L1210 leukaemia cells line. This results correlates

with significantly having antimutagenic activity. Also inhibits H_2O_2 UV photolysis, so Musta exhibit antioxidant, antimutagenic property.

In Musta (Cyperusrotundus Linn.) having chemical constituents - isocyperol, sequiterpenketone, aureusidin (essential oil)etc., electrophysiological analysis revealed that valencene isolated from Cyperusrotundus Linn. inhibit skin photoaging, indicates therapeutic and cosmetic applications.

Review from Samhita

Charaka samhita (1000B.C.) : Musta has been mentioned in whole Charak Samhita for its jwaraghna, kushtagna. raktadoshahara etc. action as bellow,

References of Musta from Charak Samhita

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
Cha.Su. 23/12-14	Tvak dosha	Mustadi Kashay Snan.
Cha.Su.25/40	Agrya (Sangrahik , Dipan, Pachan)	Musta
Cha.Sha.8/2	Kikvis	Kutajadi kalk Lepa
Cha.chi.3/145	Jwar	Mustadi Kashay
Cha.chi.3/201 -202	Jwar	Visham jwarnashak Kwath
Cha.chi.3/204	Jwar	Vatskadi Kashay
Cha.chi.3/206	Jwar	Madhukadi shit Kashay
Cha.chi.3/207	Jwar	Jatyadi Kashay
Cha.chi.3/219	Jwar	Pippalyadi Ghrita
Cha.chi. 3/224-226	Jwar	Baladi ghrita
Cha.chi. 7/65-67	Kushtha	Mustadi churna
Cha.chi. 7/144-150	Kushtha	Mahatiktaka ghrita
Cha.chi. 16/47-49	Pandu	Katukadya ghrita
Cha.chi. 16/70-71	Pandu	Navayasa churna
Cha.chi. 20/54-61	Visarpa	Mustadi kashay
Cha.chi. 20/130	Visarpa	Granthi visarpa yoga
Cha.chi. 23/78-88	Visha	Mahagandha-Hastinamagad

2) Sushrut Samhita (1000B.C.) : Musta has been mentioned in whole Sushrut Samhita for its various actions.

References of Musta from Sushrut Samhita

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
Su.Chi.9/4-5	Kushtha	Punnagadi Kashay (Pathya)

3) Ashtang Sangraha (700 A.D.) : Musta has been mentioned in Vachadi gana,Mustadi Gana.

References of from Musta Ashtang Sangraha

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
A.S.U.17/22	Kaphaj Vyanga	Mustadi kalk

4) Ashtang Hriday : Musta has been included as an important dravya in treatment of kushtha, tvakadosha.

References of Musta from Ashtang Hriday

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
A.H.16/3	Pandu	Vyoshadi churna
A.H.19/36	Kushtha	Kakodambradi Kashay
A.H.19/30	Kushtha	Sidhharthakadi Snan.

5) Kashyap Samhita : Musta has been mentioned in the treatment of various diseases like Jwar, Balgraha and mentioned as Shaman dravya (Pacifying drug)as well as Shodhan dravya (cleansing drug).

References of Musta from Kashyap Samhita

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
Ka.Khi.2/57-58	Shaman	Musta (in all forms i.e churna, kashay Etc.)
Ka.Khi.2/61-62	Shaman Shodhon	Musta (in all forms i.e churna, kashay etc.)

6) Chakradatta (1100 A.D.) : Chakradatta has mentioned Musta in the treatment of various diseases such as Jwar, krumi.

References of Musta from Chakradatta

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
C.D.1/108	Kaphaj-jwar	Mustadi Kashay
C.D.1/118	Vata piita jwar	Guduchyadi Kashay
C.D.1/124	Pittaj Jwar	Chaturbhadra-Pathasaptakadi kashay
C.D.1/130	Pitta-kapha Jwar	Amrutakashtaka kashay
C.D.1/138	Kapha-Vata Shaman	Mustadi Kashay

7) Vangasen Samhita :

Reference of Musta from Vangasen Samhita

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
V.S.4/293 V.S.4/310	Vata-Pitta Jwar Jwar	Panchabhadra Kashay Patoladi Kashay

8) Sharagdhar Samhita (1300 A.D.) :

References of Musta from Sharagdhar Samhita

References	Adhikar	Yoga/ Formulation
		(Musta as a content)
Sha.M.8/11 Sha.M.10/19	Rasayan Gulma	Chyawanprash Kumaryaasav

9) Bhavprakash

Reference of Musta from Bhavprakash Samhita

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
Bha.S.M.KH1/ 653-657	Jwar	Shrungyadi Kashya

10) Bhaishajya ratnavali

Reference of Musta from Bhaishajya ratnavali

References	Adhikar	Yoga/ Formulation (Musta as a content)
Bha.R.57/18	Visarpa	Amrutadi Kashay

C) Musta in Nighantu :

1) Dhanvantari Nighantu (1000-1300 A.D.) : In this Nighantu, specific Varnya (Kanti) action of Musta has been mentioned.

2) Kaiyadeva Nighantu (1500 A.D.) : In this Nighanu, specific Varnya (Kanti) action of Musta has been mentioned.

Research work done :

1) Valencene from the Rhizomes of Cyperus rotundus Inhibits Skin Photoaging-Related Ion Channels and UV-Induced Melanogenesis in B16F10 Melanoma Cells.

2) Phytochemical, antimicrobial, antioxidant and antigenotoxic potentials of Cyperusrotundus extracts

Author links open overlay panel[S]. Kilani-Jaziri[ab]W. Bhouri[ab]I. Skandrani[ab]I. Limem[ab]L. Chekir-Ghedira[ab]K. Ghedira[a]

3) In Vitro Antioxidant and Free Radical Scavenging Activity of Cyperusrotundus R. Yazdanparast A. Ardestani

4) Cosmetic or pharmaceutical composition, especially dermatological composition, intended for promoting the pigmentation of the skin or hair, containing an extract of cyperus and the process for its manufacture. A Meybeck, F Bonte, M Dumas - US Patent 5,476,651, 1995

5) In vitro transdermal permeation behaviors of Supercritical CO_2 Extracted Essential Oil from Ligusticum chuanxiong Hort. and Cyperusrotundus L. and oil containing hydrogel patch

6) Development of essential oils as skin permeation enhancers: penetration enhancement effect and mechanism of action. QiudongJiang, Yeming Wu, Hui Zhang, PeiLiu, Junhong Yao, Peijun Yao, 05 Apr 2016, Accepted 24 Mar 2017, Published online : 12 Apr 2017.

Discussions and conclusion : Musta is one among the important drugs mentioned in ayurved. It is mentioned in many roga adhikaras in various samhitas and nighantus. Which describes it's importance. It is mostly mentioned in Karpuradi varga (Bhavprakash), Mustadi, vachadi gana (sushrut samhita); Truptighna, lekhana, kandughna gana (charak) . It is mentioned to be used in rogas like Jwara, kushtha, visarpa, pandu etc.

References :

1) Vd. Yadavji T, charakasamhita by Agnivesha, chakradatta tika, chaukhamba publications , 2017, Sutrasthan : 23/12-14, 25/24. Sharir sthan: 8/2.
Chikitsa sthan: 3/145,201-202, 204, 206, 207, 219, 224-226; 7/65-67,144-150; 16/47-49,70-71; 20/54-61,130;23/78-88.

2) Sushrut samhita chikitsa sthan 9/4-5.

3) Ashtang samgraha uttar tantra 17/22.

4) Ashtang hridaya 16/3, 19/36, 19/30.

5) Kashyap samhita khilasthan 2/57-58, 61-62.

6) Chakradatta 1/108,118,124,130,138.

7) Bhavprakash S. M. KH 1/653-657.

वृत्तांत

संविधान दिन, साम्प्रदायिक सद्‌भावना सप्ताह व झेंडा दिन कार्यक्रम २०२१

– डॉ. मधुरा कुलकर्णी

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना तर्फे कार्यक्रम संविधान दिन, साम्प्रदायिक सद्‌भावना सप्ताह व झेंडा दिन निमित्ताने दि. २६ नोव्हेंबर २०२१ रोजी महाविद्यालयाच्या निमा सभागृहात आयोजित करण्यात आला होता.

या कार्यक्रमासाठी महाविद्यालयाच्य उपप्राचार्य डॉ. इंदिरा उजागरे, डॉ. मधुरा कुलकर्णे (कार्यक्रम अधिकारी, NSS) डॉ. अस्मिता जाधव, सह–कार्यक्रम अधिकारी (NSS), तसेच महाविद्यालयातील सर्व अध्यापक, राष्ट्रीय सेवा योजनेचे स्वयंसेवक व अध्यापकेतर कर्मचारी उपस्थित होते.

याप्रसंगी महाविद्यालयाचे संविधान वाचन व सद्‌भावना प्रतिज्ञा घेण्यात आली. उपप्राचार्य डॉ. इंदिरा उजागरे यांनी संविधान त्याचे महत्त्व व साम्प्रदायिक सद्‌भावना साध्य करण्याचे विषयी बहुमूल्य मार्गदर्शन केले. यावेळी निवडणूक मंडळ अधिकारी डॉ. सायली कुलकर्णी यांनी मतदानाविषयी जागृती व मतदार नोंदणीसाठी आवाहन केले.

कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सदानंद देशपांडे तसेच कार्यक्रम अधिकारी, NSS डॉ. मधुरा कुलकर्णी यांचे मोलाचे मार्गदर्शन लाभले. विराज भोसले, मेघना शिंदे व अभय पाटील या स्वयंसेवकांनी उपस्थितांना शपथ दिली.

सदर कार्यक्रमासाठी उपस्थित महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य डॉ. इंदिरा उजागरे, डॉ. मधुरा कुलकर्णी (कार्यक्रम अधिकारी, NSS) डॉ. अस्मिता जाधव (सह–कार्यक्रम अधिकारी, NSS), सर्व अध्यापक, राष्ट्रीय सेवा योजनेचे स्वयंसेवक व अध्यापकेतर कर्मचारी.

A Conceptual Study Of Sharir Of Shukradhatu with Its Relation In Klaibya

Vd. Harshad Kulkarni,
Assistant Professor,
Dept. of Rachana Sharir,
Tilak Ayurved Mahavidyalaya, Pune.

Vd. Sneha Kulkarni,
Associate Professor,
Dept. of Dravyaguna vigyan,
Tilak Ayurved Mahavidyalaya, Pune.

Introduction :

आहारस्य परं धाम शुक्रं तदक्ष्यमात्मना।

क्षयो ह्यस्य (शुक्रस्य) बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति।।

The fate of ahara in the body is shukra dhatu. Shukra dhatu not only performs the vital function of procreation but is also responsible for sustenance of life. All seven dhatu, in our body, act like an arrangement of seven basic structural and functional elements. These elements, in appropriate condition, hold or maintain our body in an optimum functional state. This state is called as swasthya. But for prananuvartana that is continuous flow of prana and maintain vitality, rakta, shukra dhatu are considered more important. Hence shukra is enlisted in ten pranaytana (home, seat, abode of prana). Of all seven dhatus in the human body, no other dhatu except shukra have its own natural bahir mookh. And of all bahir mookhs, this one is attributed to anand. So literally speaking, firstly shukra is most important dhatu of the body, secondly this important dhatu has its natural bahya mookh and thirdly of all odds preservation of this dhatu is entrusted on the Sankalp (sayyam or abstinence) of the human being. This irony is a great responsibility on us humans because kshay of this shukra dhatu may lead to multiple diseases or even death.

यथा पयसि सर्पिस्तु गुढश्चेक्षौ रसो यथा।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्यात् भिष्वरः।।

The site of shukradhatu, in ayurvedic literature, is whole body. There is existence of ghrut in milk or jaggery in sugarcane juice, in the similar way there is existence of shukra dhatu in every tissue of human body. Elaboration of concept of shukra dhatu for its clinical application through perspective of klaibya was felt required.

Aims and Objectives : 1) To explore sharir of shukra dhatu from ayurvedic literature. 2) To explore klaibya from ayurvedic literature.
3) To study the role of shukra dhatu in pathophysiology of klaibya.

Material : 1) Ayurved literature related to shukra dhatu and klaibya from Ayurvedic samhitas. 2) Research papers / articles related to shukra dhatu or klaibya.

Methods : The study was planned on conceptual basis. Critical review of literature related to shukra dhatu and klaibya was done from available ayurvedic texts, Samhita, articles. Physiological, physical and developmental aspects of shukra dhatu were studied from the material. Discussion, based on the critical study was done and conclusion was put forth.

Keywords : shukra dhatu, klaibya, shukra dhara kala.

Observations :

1) Shukra utpatti -

तस्मान्मज्ज्ञस्तुयः स्नेहः शुक्रंसञ्जायतेततः।।

वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यंजायतेऽस्थिषु।

As it is known that preceding dhatu i.e. sneha ansh of preceding dhatu forms the sneh of succeeding dhatu but the action of dhathvagni of succeeding dhatu and so on. this was all dhatus are formed in the body. For example, the sneha of majja dhatu is transformed into sneh of shukra dhatu by the action of shukra dhatvagni in the midst of asthi dhatu. this shukrasneh is oozed out from the porous asthi dhatu

(तेनस्रवतितच्छुक्रंनवात्कुम्भादिवोदकम्।।)

and is circulated throughout the body. for the sake of convenience, this shukra dhatu is called as “सर्वांगगत शुक्र”. But this shukra is not what is manifested as sperm or beej. this shukra in form of sneh is stored in our body with the support of shukradhara kala. this shukradhara kala, present all over the body is responsible to hold this sneha and use it for the specialized function of reproduction.

Acharya charak, in viman sthana, has described srotas as the ones which are responsible for conduction of dhatus in their formative phase (i.e. परिणामापद्यमानानां धातुनां अभिवाहीनि भवन्ति). so, in shukra vaha srotas, marked by vrushan, sheph/stan as mool sthanas, is responsible for formation of shukra.

2) Shukradhra kala -

कलाः खल्वापि सप्तः भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्यादाः।

धातु–धारणात् धातवः।...

प्राकृतानि स्वकर्मणा दधतीति धातवः।

Meaning to hold, bear, possess, keep, retain, maintain(m.w.dict.).

Broadly dharan means not only to hold but also to maintain in normal functional state.

Ashaya- **अवस्थान विशेषः अधिष्ठानं संचयस्थानं आधारः।**

Meaning resting place, abode, retreat.

Kala - a small part of anything. a single part or portion of the whole.

धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्कः स्वं स्वमूष्मणा।

श्लेष्मास्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत्।।

स तु क्लेदो धातुसारशेषो न पूर्वधातुतां नापि उत्तरधातुतां प्राप्नोत्यतः स्वल्पत्वात् कला संज्ञः।।

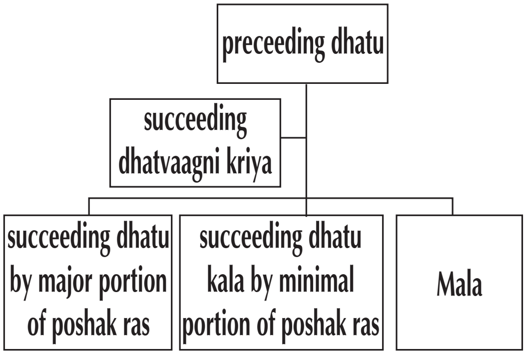

While formation / nourishment of succeeding dhatu from preceding dhatu, after the action of dhatvagni, the major portion of the dhatu poshak ansh is converted in to the sthayi dhatu. The remaining lesser or minor portion that is chiefly apya (watery or predominantly moist) is destined to nourish the kala of that dhatu. For eg the apya part of mansa poshak rasa nourishes mansadhara kala. Kalas are chiefly thin watery film like in physical nature. Kala cannot be perceived as independent dhatu because of their microscopic nature and complexly situated. They can be known by the signs of their dhatu that they hold.

So grossly, kala are formed by the nourishing substance of its own dhatu and carry an important function of holding or maintaining its dhatu in its appropriate structural and functional state.

Shukradhara kala, similarly, holds the sarvang gata shukra or sneha throughout the body.

3) Klaibya - क्लैब्यमिति ध्वजानुच्छायः।

Klaibya is failure of penile erection but presence of sexual desire (harshan). This kalibya is due to six factors, viz. manas, aharaj, shukrakshayaj, marmachedanaj, sahaj, shukranirodhaj.

As the present study aims at the sharir of shukra dhatu, shukrakshayaj klaibya is discussed.

Discussion :

1) Shukra dhatu - It is quite curious that formation of shukra dhatu, in charak Samhita vimaan sthana, is sited in shukra vaha srotas where as in chikitsa sthana chapter 15, it is sited in asthivaha srotas. The difference of sites is not related to the same functional dhatu but different. Shukra vaha srotas is confined to formation of shukra dhatu that is actually responsible for formation of an offspring through union with an ovum, i.e. reproduction. Shukra formed in asthi after the formation of majja dhatu is also responsible for reproduction in a different perspective. The shukra formed in asthi dhatu is oozed out and

spread throughout the body. This shukra is stored by the support of shukra dhara kala. The function of tissue regeneration / formation or grossly cell division is carried out by this shukra which is stored by shukradhara kala. When there is a requirement of formation of shukra in shukravaha srotas under the influence of sexual urge, this stored shukra is mobilized and presented in the genitourinary tract

(स्रोतोभिःस्यन्दतेदेहोत्समन्ताच्छुक्रवाहिभिः।
हर्षेणोदीरितंवेगात्सङ्कल्पाच्चमनोभवात्।
विलीनंघृतवद्व्यायामोष्मणास्थानविच्युतम्।
बस्तौसम्भृत्यनिर्यातिस्थलान्निम्नादिवोदकम्।।)

2) Shukradhara kala - In reference to the term kala, it is the separation between dhatu and ashay. But there is a vatashay but no kala for vaat. Hence the deasription of ashay sharir and kala do differ. The term ashay in this context does not refer to the saptaashay mentioned by sushrut in sharir 5. Here ashay indicates towards small cavities or parts of srotas which are capable to store bhavpadarth or dhatu for a certain peroid of time. Simply a space in the dhatus that is devoid of dhatus is ashay **(शरिरधात्वावकाशः स्रोतो वा आशयः।) (धात्वान्तरेषु धातुमध्येषु धातुग्रहणं आशयोपलक्षणम्।)**. So, kala is present in between the dhatu and separate dhatu from the small cavities that are present in the dhatu thus holding or protecting the dhatu from being exposed.

3) Vajikaran - The vrushya karma is carried out in three ways in human body.

a) Shukra formation (शुक्र जनन)

b) Shukra flowing forth (शुक्र प्रवर्तन)

c) Both (शुक्र जनन व प्रवर्तन)

a) Formation of shukra - Prithvi and aap mahabhoot predominant, sweet, unctuous foods like meat, ghee, etc. which form shukra in body by systematically nourishing ras-raktadi dhatu.

b) Flowig forth of shukra - Foods or dravya which are akash, vayu and tej predominant like ucchata help to present shukra at shukravaha srotas.

Shukra janan and pravartan undergo through different pathways. Increased formation of shukra dhatu and its storage throughout the body is the chief function of shukra janan. For continuation of progeny, shukra sneh needs to be presented at shukra vaha srotas for expression of beej shukra. Shukra pravartan is done on this part of process. In short shukra pravartan dravya promotes conversion of shukra sneh into beej shukra in genital tract.

Also, harshan, Sankalp (sexual desire) promotes the role of shukra pravartan. Bhrahmacharya plays important role in reducing sankalp thus conserving shukra dhatu. It doesn't reduce formation of shukra dhatu. Hence bhrahmacharya is one of three upasthambh and also bahya prana mentioned in Upanishad.

Conclusion : 1) Literature of sharir related to shukra dhatu and shukradhara kala present in sharir sthana of Sushrut Samhita, Ashtang Sangraha and chikitsasthana of Charak samhita was compiled and critical study explained the sharir of shukra in detail.

2) Literature of klaibya was critically studied from Sushrut chikitsasthana and Charak chikitsasthana.

3) Role of shukra sharir is vital in correction of klaibya, especially shukrakshayaj klaibya.

4) For further scope, experimental study based on efficacy of certain dravya on specific conditions in klaibya can provide data useful for clinical application of the concept.

References -

1) Sushruta Samhita, by Sushruta, nibandha sangraha commentary by Dalhana, edited by J.T. Acharya, Chaukhambah Surabharati Prakashan, Varanasi, 2017 edition, ISBN: 978- 93- 81484-01-2.

2) Charak Samhita, by Agnivesha, revised by Charaka and dhrudhabala, with Ayurveda dipika commentary by Chakrapanidatta, Edited by, J.T. Acharya, Chaukhambha Publications, New Delhi, 2018 reprint. ISBN: 978-93-81608- 55-5.

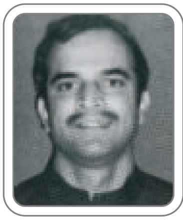

माझे अनुभवातील अर्जुन कल्प

वैद्य विनायक परशुराम खडीवाले, हरी परशुराम औषधालय,'आयुर्वेद प्रचारक' ३५३/२, शनिवार पेठ, पुणे-३०

आयुर्वेदीय औषधी महासागरांत सातशेच्या आसपास वनस्पती, शंभरच्या आसपास खनिज, प्राणिज, जलज द्रव्ये व हजारो कल्प आहेत. माझ्या आयुर्वेद शिक्षणकालात माझ्या भाग्यामुळे म्हणा, वरच्या माणसाच्या प्रेरणेने म्हणा; मला आयुर्वेदीय मूळ ग्रंथांचा अभ्यास व काही पाठांतर करण्याचा छंद लागला. त्याचा उपयोग रुग्णहिताकरिता चिंतन, मनन व द्रव्यांच्या निवडीकरिता नेहमीच होतो. औषधी वनस्पतीसंबंधी बृहत्त्रयी, भावप्रकाश, श्री सुरपालकृत वृक्षायुर्वेद; वैद्यराज द.ब.बोरकर यांचे सार्थ उपवन विनोद; डॉ. वा. ग. देसाई यांचा औषधी संग्रह, थोर वैद्य आचार्य यादवजी त्रिकमजी यांचा द्रव्यगुणविज्ञानम्, विजयगड(अलीगढ) येथे फार पूर्वी प्रसिद्ध झालेले आयुर्वेदसुरि : श्री.पं. कृष्णप्रसाद त्रिवेदी यांचे अनमोल 'वनौषधी विशेषांक' अहमदाबाद येथून लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृती विद्यामंदिर यांचा निघंटुशेष, रसयोगसागर, भारतभैषज्यरत्नाकर, भैषज्यसारसंग्रह इत्यादी ग्रंथांचा वारंवारचा अभ्यास हा आयुर्वेद चिकित्सकांना 'मस्ट' आहे असा माझा वैयक्तिक अनुभव आहे. समोर नित्य येणारे रुग्ण नवीन अनुभव घेऊन येतात. त्याकरिता काही वेळा ग्रंथोक्त औषधांच्या बाहेर जाऊन मूळ सूत्र न सुटता काही वृद्धवैद्यपाठ बसवून त्यांचे प्रयोग, काल, देश, प्रकृती, वय, अवस्था बघून योजावे लागतात. यातील अर्जून या वनस्पतीचा अभ्यास करून, त्याचा सुयोग्य, यशस्वी वापर करण्याचे भाग्य मला काही रुग्णांमुळे मिळाले. त्या रुग्णांना स्मरून, त्यांचे ऋण मानून मी अर्जुनाख्यान सुरू करतो.

पर्यायी नावे : देवसाल, शक्रतरु, इन्दद्रु, नदीसर्ज, अर्जुनाव्हय, अर्जुन, ककुभ, क्षीरस्वामी, सेव्य, सर्पण, धूर्तपाद्य, धनञ्जय, पार्थ, धाराफल, अर्जूनसारडा.

आयुर्वेदीय वनस्पतिशास्त्र व आधुनिक वनस्पति विज्ञान किंवा बॉटनी यांची तुलना करायची गरज नाही. पण आपल्या प्राचीन ग्रंथातील वनस्पतींच्या विविध नावांमुळे त्यांची नामनिश्चिती, गुणकर्म व औषधी प्रयोग यांची माहिती व्हायला मदत होते.

अर्जुनाचे झाड वयात आले की एखाद्या ऋषिमुनीसारखी, दधीची ऋषींसारखी, त्याची साल आपोआप गळून पडते. मानवाच्या आरोग्याकरिता ती देवासारखी उपयोगी पडते म्हणून त्या झाडाला देवसाल, शक्रतरु, इन्द्रदु अशी इंद्राची नावे आहेत. नदीकाठी याची चांगली वाढ होते म्हणून याला नदीसर्ज असे अन्वर्थक नाव आहे. श्री. रामरक्षा स्तोत्रात अर्जनं सुखसंपदाम्। असे वचन आहे. 'जो मिळविला जातो' असाही अर्जुनाचा अर्थ निघतो. याशिवाय अर्जुन शब्दाचा यौगिक अर्थ श्वेत, स्वच्छ, धवल असा आहे. पाच पांडवांतील अर्जुनाशी या वृक्षाचा काहीच संबंध नाही. तरीपण काही ग्रंथकारांनी अर्जुन शब्दावरून अर्जुनाला पार्थ असे पर्यायी नाव वापरले आहे. धनंजय म्हणजे ज्याच्या वापराने धनलाभ होतो तो धनंजय. अनेक वृक्षांपासून चीक मिळतो. पण याचा गोंद, चीक हा सुंदर, पारदर्शक, स्वच्छ, पौष्टिक व बल्य आहे. त्यामुळे अर्जुनाला क्षीरस्वामी असे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. ज्याचा पसारा खूप आहे, आकाशासारखा विशाल पसारा आहे त्यामुळे ककुभ 'दिग्वापकत्वात्' असे सार्थ नाव आहे. ज्याचे बुद्धिपुरस्सर सेवन केले जाते त्याला सेव्य असे नाव मिळाले.

गोकुळचा राजा बाळकृष्ण लहानपणी खूप खोड्या करायचा त्यामुळे त्याला यशोदा मातेने अर्जुनवृक्षाच्या खोडाला बांधून ठेवले होते. त्याला न जुमानता श्रीकृष्णाने जोर करून अर्जुनाचे झाडच उखडले व बंधनमुक्त झाला अशी लोककथा आहे.

अर्जुन वृक्षाकडे बघण्याचा विविध प्रकारचा दृष्टिकोन भरपूर पर्यायी नावांनी लक्षांत येतो. अर्जुनाची साल बाहेरून पांढरी दिसते. म्हणून त्यास धवल, विस्ताराने खूप मोठा म्हणून इंद्रदु; काण्ड दृढ म्हणून वीरवृक्ष; राळ-सर्जवृक्षासारखा वृक्ष म्हणून व नदीकाठी चांगला रूजतो म्हणून नदीसर्ज असे नाव पडले असावे असे काहींचे मत आहे.

गुणकर्म - अर्जुन कषाय रस, शीतवीर्य, हृदयाला हितकर, रक्तसंभक, व्रणशोधक, श्रमतृषानिवारक, कान्तिजनक, बल्य पण वातवर्धक आहे. नाना तऱ्हेचे रक्तविकार; क्षय या विकारातील क्षत, प्रमेह पिटिका, प्रमेह, फाजील चरबी, अस्थिभंग, दाह, पांडू, मूत्रकृच्छ, भस्मक रोग इत्यादी कफपित्त विकारांत उपयुक्त आहे. अर्जुनसालीच्या वापराने अशक्त व गलितगात्र माणसाचे हृदय सशक्त व सतत उत्तेजित राहते. त्याच्या तुरट रसामुळे कफघ्न, त्वच्य, विषघ्न हे गुण आहेत. आधुनिक मताप्रमाणे त्यात (Anticoagulant) कर्म-प्रतिरक्तस्तंभन गुण आहेत. हा मुद्दा थोडा वादग्रस्त आहे.

वृक्षायुर्वेदातील अर्जुन विषयक विशेष माहिती - श्लोक ३०, ११६, २००, २११, २७३, २७६, २७७ व ३२३ यातून अर्जुन लागवड विषयक रोचक माहिती मिळते, १) सुखी माणसाने आपल्या घराजवळ एरंड, कांचन, श्लेष्मातक (भोकर) करंज व अर्जुनाची झाडे लावू नयेत. २) मोहरी, अर्जुन फुले, वावडिंग, हळद व सशाचे मांस यांच्या मिश्रणाचे धुरी दिल्यास अर्जुनाला अत्यंत शुद्ध व चांगली फुले, फळे येतात. ३) विविध झाडांच्या जखमा वड, उंबर, मेण, मध व तूप यांच्या मिश्रणाच्या लेपाने भरून येतात. तोच धागा पकडून वृक्षांमधून पाण्याचा अकारण पाझर बंद करायचा असल्यास धावडा, श्रीपर्णिका, श्याम(काळे निशोत्तर), वेत व अर्जुनाच्या सालींचा वापर करावा. तसाच उपयोग मानवी शरीरात होतो. इथे श्रीपर्णिका हे नाव अरणी,

शिवण का कायफळ वृक्षासंबंधात वापरले आहे याचा खुलासा होत नाही. ४) पायस्य, अर्जुन व तरकारी या वृक्षांवर मीठपाण्याचा अतिरेकी फवारा मारल्यास किंवा खूप धारदार शस्त्रांनी साल काढण्याचा प्रयत्न केल्यास वृक्षांचा नाश होतो. ५) तसेच कुळीथाच्या पाण्याचा वापर अर्जुन, तरकारी व किनुष्क या वृक्षांवर केल्यास, या वृक्षांची फुले, फळे अकाली गळतात. ६) अर्जुन व अंकोळ बियांचे तेल, अर्जुनसालीची चटणी व माती यांच्या मिश्रणात कोणतेही बी लवकर रूजते. ७) आंबा वृक्ष सभोवती असल्यास तो सुख देतो; बिब्बा सभोवती असल्यास सतत भीतीचे वातावरण राहते; नारळाचे साहचर्यामुळे आरोग्य मिळते; खैर व शमी या वृक्षांच्या परिसरात दुष्काळ संभवतो; अर्जुनाच्या परिसरात मात्र पुरेसा पाऊस पडतो म्हणून अर्जुनाची लागवड भरपूर करावी.

ककुभोऽर्ज्जुननामाऽख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः।
इन्दद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ।।२६।।
ककुभः शीतलो हृद्यः क्षतक्षयविषास्रजित्।
मेदोमेहव्रणात् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत् ।।२७।।(भा.प्र.नि. वटादिवर्ग)

अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये।
सीतया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ।।९।।
घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसावा पिबंति चूर्ण ककुभत्वची ये ।।
हृद्रोग जीर्णज्वर रक्तपित्तं । हत्वाभवेयुश्चिरजीविनस्ते ।।
(चक्रधर हृद्रोग चि/१०)

देवसालः शक्रतरुर्नदीसर्जोऽर्यनाव्ह्यः।
अर्जुनः ककुभः सेव्यः सर्पणो धूर्तपादपः।। (निघण्टुशेष १०३)
ककुभस्त्व्यर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनञ्जयः।
आशीफलश्चित्रयोगी वीतो रीरान्तकस्तथा।।(इन्दु टीका–निघण्टुशेष)

अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये। (च.व.चि.)

अर्जुन व लाल रंगाचा ऐन हे दोन्ही एकाच वर्गातील वृक्ष आहेत. अर्जुनाची साल पांढरट, किंचित लालसर वर्णाची असते. अर्जुनाच्या सालीचा तुकडा पटकन पडतो. त्यात फायबर किंवा रेषा नसतात त्यामुळे त्याचे चूर्ण एकदम गुळगुळीत, शंखजिरे चूर्णासारखे असते. साठ ते ऐंशी फूट उंच असणारे तपस्वी ऋषिमुनींसारखे उभे असतात. ऐनाची साल लालबुंद असते. अर्जुनाची ताजी साल न मिळाल्यास ऐन साल वापरावी. आधुनिक मतानुसार दोन्हींच्या गुणात विशेष फरक नाही. मध्य प्रदेशात अर्जुन वृक्ष हा संरक्षित वृक्ष म्हणून वनखात्याचा अनुज्ञेशिवाय तोडता येत नाही. पण विदर्भातील उत्तरेकडील जिल्ह्यात अर्जुनाचे वृक्ष खूप मोठ्या प्रमाणावर आहेत. पुणे शहरात बोटॅनिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया या संस्थेच्य आवारात अर्जुन वृक्ष आहे. अर्जुनाला पंख्यासारखी छोटी फळे वा बिया असतात. त्या रुजवून त्यांची रोपे सहज करता येतात. अर्जुनाची झाडे नदी, ओढे यांच्या काठावर उतारावर लावावी. त्यामुळे अधिक चांगली रुजतात.

अर्जुनाची सालच प्रामुख्याने औषधी प्रयोगाकरिता वापरली जाते. वजनाने हलकी असते. या झाडाच्या सालीत तापलेल्या लोखंडी सळईने रामनाम किंवा एखादे पवित्र नाम उठविले तर ती साल खोलवर काटेपर्यंत मिटत नाही. अशी ही साल तुरट रसामुळे घट्ट बनलेली असते. अर्जुनाचा डिंक हाही पौष्टिक व हृदयाला बल देणारा आहे.

अनुभविक उपयोग : अनुभविक उपयोग लिहिण्याकरिता घेतलेल्या लेखात नमनालाच घडाभर तेल लागले आहे याची मला जाणीव आहे. पण माझ्या तेहतीस वर्षांच्या चिकित्सा–अनुभवात अर्जुनाचा वाटा विलक्षण आहे. त्याकरिता एवढे सगळे प्रास्ताविक आवश्यक होते.

अर्जुनाचा पहिला उल्लेखनीय वापर करण्याचा प्रसंग माझे चित्रशाळा प्रेस चौकातील काष्ठौषधी दुकानाच्या प्राथमिक काळात आला. पुणे कॅन्टोन्मेंटमधील मिलिटरी हॉस्पिटलमध्ये एका उत्तर प्रदेशीय सैनिकाला त्याच्या हृदयाच्या झडपेला भोक असल्याने शस्त्रकर्म करण्याकरिता म्हणून दाखल करण्याकरिता आणले होते. या रुग्णाला शस्त्रकर्माची धास्ती होती एक दिवस हा रुग्ण आपल्या मित्रासह, कोणातरी दुसऱ्या सैनिकाच्या सांगण्यावरून 'एअर फोर्समधील निवृत्त पण आता डॉक्टर' अशी किंचित प्रसिद्धी पावलेल्या बैदजीकडे आला. रोगाबद्दल चर्चा झाली. साधासोपा उपाय मिलिटरी हॉस्पिटलचे नियम पाळून करुन घेणार का असे विचारले. डोळ्यासमोर ग्रंथात वाचलेले अर्जुन क्षीरपाक औषध होते. अर्जुन क्षीरपाक दोन प्रकारे करता येतो. १) प्रथम दहा ग्रॅम अर्जुनसाल दीडशे किंवा एकशे आठ मिली पाण्यात उकळून चाळीस मिली उरेपर्यंत आटवावे. गाळून त्यात तितकेच दूध मिसळून एकत्र आटवावे. दूध उरले की प्राशन करावे. २) दुसऱ्या प्रकारात अर्जुनसालीच्या दसपट पाणी व दूध घेऊन सर्व एकत्र आटवावे. गाळून ते दूध प्यावे. हे दूध नेहमी रसायनकाली म्हणजे सकाळी शौच, मुखमार्जन झाल्यावर घ्यावे. काही काळ चहा, कॉफी, नाष्टा, ब्रेकफास्ट काहीच करू नये.

त्या सैनिकाच्या सहकाऱ्याने हॉस्पिटलच्या ऑर्डरलीच्या सहकार्याने अर्जुन क्षीरपाकाचा प्रयोग करायचे ठरवले. त्या काळात अर्जुनसाल खरेदी जेमतेम रुपया किलो होती. त्यामुळे अर्धा किलो सालीचे पैसे सैनिक बंधूकडून घेण्याचा सवालच नव्हता. त्या सैनिकाने प्रामाणिकपणे असे अर्जुनसिद्ध दूध घ्यायला सुरुवात केली होती. पहिल्याच आठवड्यात त्याला थोडा उत्साह आला. यापूर्वी त्याला थोड्याशाही श्रमाने फाफू होत होती. कारण शुद्ध व अशुद्ध रक्त एकत्र मिसळत असे. क्वचित चेहरा हिरवा दिसत असे. असो. दोन आठवड्याच्या काळानंतर रुग्णालयाच्या सर्जनने तपासले. क्षीण रक्तदाबात सुधारणा झाली होती. त्या सैनिकाच्या सुदैवाने त्या सर्जननी आणखी पंधरा दिवस वाट पहायचे ठरवले. अर्जुन क्षीरपाक चालूच राहिला. शिवाय अर्जुनसिद्ध घृत तयार करून दिले. तीन महिन्यांनी सर्जन महाशयांनी त्या सैनिकाला शस्त्रकर्माची गरज नाही असा निर्णय सांगून त्याच्या 'पेरेन्ट्युनिट' म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानातील मूळ

कामाच्या गावी पाठवून दिले. जाताना तो रुग्ण तीन चार महिने पुरेल अशा दोन किलो अर्जुन साल घेऊन गेल्याचे अजून स्मरणात आहे. या सालीच्या कषायरस, रक्तस्तंभक या गुणामुळे हृदयाच्या झडपेचे भोक हळूहळू भरून येत असावे.

म. अण्णासाहेब पटवर्धन पंचकर्म रुग्णालय बाह्य व प्रवेशित दोन्ही विभागात सुमारे वीस वर्षे पंचकर्म चिकित्सेचे भरपूर प्रयोग होत होते. जलौकावचारण बहुधा रोज असे. एकदा एका वाहणाऱ्या इसब रुग्णाकरिता भरपूर जळवा लावल्या. अतिशय दुर्गंधीयुक्त रक्त जळवांनी यथेच्छ प्राशन केले. जळवा काढल्यानंतर काही ठिकाणचे रक्त थांबते. मला एकदम अर्जुन सालीच रक्तस्तंभक गुण आठवला. लगेच अर्जुन चूर्ण आणले. रक्त वाहणाऱ्या जागेवर दाबले. रक्तस्त्राव तत्क्षणी थांबला. तेव्हापासून म.अ.प.पं. रुग्णालयाच्या तातडीच्या उपचारपेटीत अर्जुन चूर्णाची भर पडली.

हृदरोगावरील उपचार म्हणजे गंमत नव्हे, याचा अनुभव मी एका कटू अनुभवाने घेतला आहे. मुंबईला एक लहान मुलीच्या, हृदयाच्या झडपेचे शस्त्रकर्म करावयास हवे होते, पण तपासणीकरिता काही शे रुपय हे सुद्धा परवडत नाहीत, म्हणून माझ्याकडे नातेवाईक घेऊन आले. दहा वर्षापूर्वी शस्त्रक्रियेला लाख रुपये लागत होते. त्या मुलीला उपचार सुरू केले. सातत्याने उपचार असेपर्यंत मुलगी 'शुक्लेंदुवत्' सुधारत गेली. जी कधी काही करू शकली नसती, ती घरात थोडेफार काम करू लागली. काही काळाने रुग्णाच्या नातेवाइकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली. नातेवाइकांच्या डोक्याने, मुलीचे शस्त्रकर्म करावे असे घेतले. जी मुलगी दहा वर्ष आमच्या औषधाने जगून होती तिचे आयुष्य शस्त्रकर्मात संपले. बऱ्याच वेळा शस्त्रकर्मात जीव, पैसा व अक्कल या तीनही गोष्टी जातात त्याचा प्रत्यय येथे आला.

'अर्जुनाची साल ही हृदरोगाकरिता प्रशस्त आहे, त्यामुळे वाढता रक्तदाब कमी होतो, हार्ट सुरक्षित राहते' अशा काहीशा गोड समजुती अनेकांच्या आहेत. अर्जुन सालीत मोठ्या प्रमाणावर क्षार, राख, तुरट द्रव्य असते. त्याच्या शीत व स्तंभक गुणांमुळे लहान रक्तवाहिन्यांचे आकुंचन होऊन रक्ताभिसरण करणाऱ्या मोठ्या रक्तवाहिन्यांचे कार्य सुधारते. त्यानंतर हृदयाचे कार्य सुधारते. अर्जुन साल 'डायरेक्ट' हृदयाचे कार्य सुधारत नाही. अर्जुन सालीच्या वापराने रक्तवाहिन्या संकुचित राहून रक्तदाबक्षय विकारात उपयोग होतो. अतिदाब रक्तविकारात किंवा निरोगी माणसाने केवळ अर्जुन सालीचाच वापर करू नये.

अर्जुन सालीचा यशस्वी उपयोग करण्याकरिता मी एक विलक्षण अनुभव घेतलेला, आयुर्वेद प्रेमीयांना सविस्तर सांगण्याचा मोह येथे आवरत नाही. बिरवाडी महाड येथील एका वृद्ध वैद्यवरांचे माझ्यावर खूप प्रेम होते. एकदा त्यांच्या एका मुलाला मुंबईतील एका प्रसिद्ध बँकेच्या श्री सिद्धिविनायक मंदिर शाखेत खजानची–कॅशियर म्हणून बढती मिळाली. ज्याने आयुष्यात दहा पाच हजार नोटा एकत्र कधी पाहिल्या नव्हत्या अशा त्याला रोज लाखो रुपये हाताळायला लागलेल्या या ब्राह्मणपुत्राला एकदम घबराट सुरू झाली. 'रोज सायंकाळ हिशोब ठीक लागले पाहिजेत, रु.१०/– कमी अधिक होऊन चालणार नाही या ब्रँच मॅनेजरच्या दमाने नवीन कॅशियर बाबा घाबरले. त्यांनी तडक वडिलांना गाठले. वडील अंती श्रद्धेने माझ्याकडे आले. मी तत्परतेने अनेक औषधी पाठ चाळायला घेतले. माझा विश्वास' अर्जुन म्हणजे हिम्मत–हृदयांच्या स्नायूंना जोम आणणारी, हृदयाच्या स्नायूंचे आकुंचन–प्रसरण सुधारणारी' अशी ठाम समजूत होती व आजही आहे. 'अर्जुनाभ्र' नावांचा एक पाठ रसयोगसागर ग्रंथातला निवडला, त्यात थोडी दुरुस्ती करून सुवर्णमाक्षिक भस्म, अस्सल वंशलोचन, अभ्रक भस्म, शुद्ध शिलाजित व या सगळ्यांच्या मिश्रणाला अर्जुन सालीच्या काढ्याच्या भरपूर भावना असा वृद्धवैद्यपाठ तयार करून गोळ्या बनवल्या. काय आश्चर्य की या हादरलेल्या प्रमोशन नाकारण्याच्या मनःस्थितीत असणाऱ्या रुग्णाला पंधरा वीस दिवसात आत्मविश्वास आला. त्यानंतर या बँकेत वेगवेगळ्या बढत्या मिळत, खूप मोठ्या पदावरून निवृत्ती मिळाली.

अर्जुन सालीच्या काढ्याच्या भावना असणारे हे औषध त्यानंतर मी पांडुता, रक्तदाबक्षय व वृद्धि, चक्कर, फेकल्यासारखे होणे, छातीत डाव्या बाजूस ठराविक ठिकाणी दुखणे याकरिता शेकडो रुग्णांकरिता यशस्वीपणे वापरत आहे. आयुर्वेदाला अभिमानाची गोष्ट अशी की या सुवर्णमाक्षिकादि वटी किंवा सुमादि वटी–प्रोप्रायटरी–वैयक्तिक संशोधनात औषधांवर संशोधन करून एका महिलेला पुणे विद्यापीठाची पी.एच.डी. डॉक्टरेट पदवी प्राप्त झाली. अर्धांगवात, हार्ट ब्लॉक, रक्तात फाजील चरबी वाढणे अशा विविध हृदरोग संबंधी विकारांत हे औषध तारतम्याने आरोग्यवर्धिनी, गोक्षुरादि, त्रिफळा गुग्गुळ, व रसायन चूर्ण अशा औषधी समूहांबरोबर वापरून अनेकानेक रुग्णांना आराम मिळतो.

छातीत ठराविक जागी दुखणे, धाप लागणे, चढावर जायला लागले की फांफू होणे या वाढत्या तक्रारींकरिता माझा चार औषधांचा फार्म्युला निश्चित लाभदायक गुण 'तुरतदान महाकल्याण' अशा हिशोबात देतो. अर्जुनारिष्ट भोजनोत्तर चार चमचे समभाग पाण्याबरोबर व सकाळी सायंकाळी सुवर्णमाक्षिकादि वटी, शृंगभस्म व लाक्षादि गुग्गुळ प्रत्येकी तीन गोळ्या हा औषधी प्रयोग किमान २०/३० जणांना आज नित्य चालू आहे. त्यांचे ईसीजी, बी.पी. इत्यादी रिपोर्टस प्राकृत झालेले आहेत.

एकदा एक उंच गृहस्थ अनेक 'हार्टब्लॉक' आहेत, अशा तक्रारी घेऊन आले. 'मला अमेरिकेत मुलाकडे जायचे आहे, पण सगळे हार्टब्लॉक सुधारल्याशिवाय येऊ नका असा त्याचा निरोप आहे, तुम्ही हे ब्लॉक घालवू शकाल म्हणून आलो.' थोडा विचार केला. खूप उंच म्हणजे अस्थिसार. अस्थिसार उंच माणसाच्या शरीरातील रक्ताभिसरणाला इतरांच्या तुलनेत काही जादा इंच जागा मिळते असा माझा 'कॉमनसेन्सचा' विश्वासू दावा! हे गृहस्थ मुलाकडून चॉकलेटचे बारच्या बार यायचे म्हणून भरपूर

चॉकलेट खायचे. तो सर्व चाकोबार–रक्तवाहिन्यात ब्लॉक करून बसला होता. माझी नेहमीची रक्तातील चरबीची औषधे आरोग्यवर्धिनी, गोक्षुरादि, त्रिफळा गुग्गुळ, चंद्रप्रभा, अम्लपित्त वटी, रसायन चूर्ण व सोबत अर्जुनारिष्ट सुरू केले. सहा महिन्यात सर्व हार्टब्लॉक दूर झाले. ते गृहस्थ श्री. के. के. भिडे नंतर अमेरिकेत जाऊन आले. येताना त्यावेळच्या सवलतीप्रमाणे अमेरिकेतून एक किलो सोने कमी भावातील घेऊन आले. पुढे दक्षिणेत तंजावर येथे माझे तज्ञ म्हणून कॉन्ट्रॅक्टवर दरमहा पंचवीस तीस हजार रुपये पगारावर काम करू शकले. ही सर्व अर्जुन साल व अन्य औषधांची कृपा. आपण निमित्तमात्र!

रस्त्यात पडून एका वृद्ध गृहस्थाचे पाठीच्या वरच्या कण्यात हाडात हेअर फ्रॅक्चर झाले. त्यांच्याजवळ पुरेसे पैसे शस्त्रकर्म किंवा दीर्घकाळच्या प्लॅस्टर, बोनसेटिंग इ. इ. भुलभलैयाकरिता नव्हते. त्यांना मी पोटात घेण्याकरिता अर्जुनसाल चूर्ण, अर्जुन क्षीरपाक व अर्जुन सालीचा दाट लेप बाह्योपचार म्हणून सांगितला. तीन महिन्यांच्या कमी–अधिक अनियमित उपचारानंतर त्या गृहस्थांच्या क्ष किरण तपासणीत काहीच दोष आढळला नाही. शक्रतरुची कृपा!

ज्या व्यक्तींना थकवा सातत्याने येतो, वजन घटते, एखाद्या टॉनिकची गरज आहे. त्यांच्याकरिता माझ्या वापरात अश्वगंधारिष्ट हा आस्कंद, सफेद मुसळी व अर्जुनसाल प्रधान कल्प आहे. अश्वगंधारिष्ट भोजनोत्तर व जेवणाआगोदर चंद्रप्रभा, सुवर्णमाक्षिकादि वटी व शृंगभस्म प्रत्येकी तीन गोळ्या, रात्री आस्कंध चूर्ण ही औषधी योजना दुबळेपणा निश्चयाने दूर करते.

तरुण मुलामुलींच्या तारुण्यपिटिका समस्यांकरिता–लाल फोड, आग होणे या तक्रारींकरिता अर्जुन सालीचे उगाळलेले गंध उत्तम काम करते. दीर्घकाळच्या मुरुम, पुटकुळ्या याकरिता सुवर्णमुखी नावाचा एक संशोधित पाठ मी बरीच वर्षे वापरतो. त्यात हळद, दारुहळद, चंदन, रक्तचंदन, ज्येष्ठमध, मंजिष्ठ, वेखंड, कोष्ठ कोलिंजन याबरोबर अर्जुन सालीचे सूक्ष्म चूर्ण वापरले जाते. रक्तशुद्धि काढ्यातील अनेक घटकद्रव्यांतील एक द्रव्य अर्जुन आहे. निरंतर आरोग्याकरिता अभ्यंग–बलदायी महानारायण तेलाचा हलक्या हाताने मसाज फारच उपयुक्त आहे. त्यातील एक घटक द्रव्य अर्जुनसाल आहे. समस्त वातविकार, सांधेदुखी, संधिवात, फ्रोजन शोल्डर, सायटिका, स्पॉन्डिलायटिस, स्लिप डिस्क, पोलिओ इ. विकारांकरिता लाक्षादि गुग्गुळ फारच लाभप्रद आहे. त्यातील एक प्रमुख घटकद्रव्य अर्जुन आहे.

अर्जुनाच्या सालीचे विश्लेषण/पृथक्करण

परिणाम	आयुर्वेदिक फार्माकोपिया	औषधी संग्रह	वनौषधि निदर्शिका	आचार्य प्रियव्रत शर्मा द्रव्यगुण विज्ञान	डॉ.वि.म. गोगटे द्रव्यगुण विज्ञान	प्रयोगशाळेतील निष्कर्ष
१) इतर भेसळ	२% पेक्षा कमी हवे	–	–	–	–	०%
२) राख	२५% पेक्षा जास्त नको	२५% पेक्षा कमी	–	–	–	१३.७२५५%
३) आम्लात विरघळणारी राख	१% पेक्षा जास्त नको	–	–	–	–	०.८८१२%
४) पाण्यातील विद्राव्य द्रव्ये	२०% पेक्षा कमी नको	–	–	–	–	२०.१७४९%
५) अल्कोहोल मधील विद्राव्य द्रव्ये	२०% पेक्षा कमी नको	–	–	–	–	२०.६६५२%
६) टॅनिन	+	१६%	+	२०–२५	१६%	१७.००%
७) कॅल्शियम कार्बोनेट	–	४३%	२५%	–	३४%	–
८) अर्जुनाईन/ अर्जुनेटीन	–	–	१५.५%	–	–	–
९) मॅग्नेशियमचे क्षार	–	–	Traces	–	०७८	–
१०) रंगद्रव्ये	–	–	+	–	–	–
११) ॲल्युमिनियम	–	–	–	७६	–	–
१२) कॅल्शियम सॉल्ट्स	आहेत/Present	नोंद नाही/ Not reported		–	९%	–

अर्जुनाच्या फळात ७ ते ३०% टॅनिन असते. सालीत बी सिटोस्टिरॉल इलेगिक ॲसिड, अर्जुनिक अम्ल, एक ग्लुकोसाईड अर्जुनेटिन, फ्राइडेलिन आहे.

ऋणनिर्देश : या लेखाकरिता अनेक ग्रंथांच्या अभ्यासाचा उपयोग झाला आहे. विशेषतः वनौषधी संग्रह, निघंटु शेष, वृक्षायुर्वेद, औषधी संग्रह, डॉ. वि.म. गोगटे व वैद्य आचार्य प्रियव्रत शर्मा, वनौषधी निदर्शिका, आयुर्वेदिक फार्माकोपिया, इ.इ. या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

सुमारे तेरा वर्षांपूर्वी आनंद मंगल कार्यालय येथे आमच्या संस्थेतर्फे एक व्याख्यानमाला होती. तेथे एक कुटुंब कोल्हापूरहून आपल्या काही महिन्यांच्या मुलीला घेऊन आले. त्या मुलीच्या हृदयाच्या झडपेला भोक होते. त्या आईवडिलांना पूर्ण कल्पना देऊन नियमितपणे अर्जुन सालीचे सिद्ध दूध व सांबरशिंगभस्म उगाळून त्याचे गंध असे उपचार सुरू केले. अतिशय श्रद्धेने या कुटुंबाने त्या मुलीकरिता चार पाच वर्षे नियमितपणे हे उपचार केले. आता त्या मुलीला क्वचितच औषधे दिली जातात. कु. ऋतुजा धर्माधिकारी या नावाची ही मुलगी आता चौदाव्या वर्षात प्रकृति स्वास्थ्य उत्तमपणे सांभाळून आहे. तिचे शालेय शिक्षण बऱ्यापैकी चालू आहे.

ज्या काळात मी सुमादि या औषधाचे संशोधन केले त्यानंतर काही काळ हृदरोग, पौरुषग्रंथी वृद्धि, कृमी, यकृतविकार, धाप, गुल्म, शोथ, वृक्कविकार, श्रमश्वास, रक्तदाबवृद्धि व क्षय, तीव्र मलावरोध, तमकश्वास इत्यादी सान्निपातिक विकारांत केवळ एकच काढा उपयुक्त ठरतो का म्हणून काही प्रयोग केले. त्याकरिता प्रथम ताज्या वनस्पतींच्या काढापुड्या तयार केल्या. अनुभवाने थोडाफार बदल करून 'राजकषाय' नावाचा एक काढा तयार काढा, आसवारिष्ट पद्धतीने करू लागलो. तो पाठ पुढीलप्रमाणे –

राज कषाय काढा : घटकद्रव्ये – बाहवा मगज, एरंडमूळ, कुटकी, हिरडा, पुनर्नवा, धमासा, गुळवेल, देवदार, कुमारी स्वरस, ज्येष्ठमध, गोखरू, वावडिंग, धने, लाक्षा, मनुका, पुष्करमूळ, पिंपळी, सुंठ व अर्जुन; सर्व समभाग व टिकविण्याकरिता धायटी चूर्ण, हिरडा चूर्ण, काढ्याच्या ६० टक्के गूळ इ.इ.

या काढ्याचा वापर केवळ निवडक रुग्णांकरिताच करतो. ज्यांना फार औषधे लागू पडत नाहीत त्यांना हा काढा– अर्जुनारिष्ट, अश्वगंधारिष्ट, दशमूलारिष्ट, अभयारिष्ट, कुमारी आसव यांच्यापेक्षा अधिक वेगाने गुण देतो. असो इति माझ्या अनुभवातील अर्जुन पुराण!

अर्जुनसालीच्या विश्लेषणाबाबत ३–४ ग्रंथात संदर्भ सापडतात. सर्वात जुना संदर्भ वनौषधि–निर्देशिका मधील सन १९६९ सालचा आहे. त्यानुसार अर्जुन सालीत अरुनाइन व अर्जुनेटीन ही दोन द्रव्ये सुमारे १५.५% आहेत. त्याच बरोबर अर्जुन सालीत मॅग्नेशियमचे सुद्धा क्षार अल्प प्रमाणात असतात. या सर्वांबरोबर सर्वात अधिक असे कॅल्शियमचे क्षार सुमारे २५% असतात व रंगद्रव्येही असतात. त्यानंतरच्या संदर्भात फक्त एकूण राख व आम्लात विरघळणारी राख याचा विचार केलेला दिसतो. पाण्यात व अल्कोहोल मधील विद्राव्य द्रव्ये याचा सुद्धा तपशील आढळतो. परंतु नवीन संदर्भात (आयुर्वेदिक फारमाकोपिआ) कॅल्शियम किती अथवा मॅग्नेशियम किती याबद्दल विचार केलेला दिसत नाही. औषधी संग्रह (डॉ. वा.ग. देसाई) यामध्ये सुद्धा कॅल्शियम व टॅनिनबद्दल विचार दिसतो तेव्हा आता आमच्या प्रयोगशाळेतसुद्धा अर्जुनसाल तपासून पाहताना त्यातील कॅल्शियम किती आहे हे पाहिल्यास त्याची प्रत (Quality) समजू शकेल असे वाटते. कमी कॅल्शियम असलेली साल औषधाच्या ६ पटीने कमी उपयोगी असावी असे वाटते. त्यासाठी अर्जुन सालीचे प्रयोगशाळेत पूर्ण विश्लेषण करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय त्याची प्रतवारी ठरविणे अवघड आहे.

अपुरी वाढलेली अथवा कमी पोसलेली साल या परिणामांना उतरेलच याची खात्री देता येत नाही. त्यामुळे औषधी गुणधर्म जास्तीत जास्त असलेली व पूर्ण परिमाणांना उतरणारीच साल औषधात वापरणे योग्य ठरेल.

वेल्थ ऑफ इंडियामध्ये अर्जुनसालीचा संदर्भ फक्त कातडे कमावण्यासाठीच केला आहे. आयुर्वेदात त्याचा उपयोग होतो अथवा त्यापासून तयार होणाऱ्या औषधांचा उल्लेख आढळत नाही.

अभिनंदन !

वैद्य खडीवाले वैद्यक संशोधन संस्थेतर्फे डॉ. मंगेश लिंगायत व डॉ. सुहास कुलकर्णी ह्यांना पारितोषिके

वैद्य खडीवाले वैद्यक संशोधन संस्थेतर्फे दिला जाणारा वैद्य बापूराव पटवर्धन **'सुश्रुत पुरस्कार' डॉ. मंगेश सिद्धेश्वर लिंगायत** ह्यांना जाहीर झाला आहे. डॉ. लिंगायत प्रसिद्ध नेत्र शल्यचिकित्सक असून टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात शालाक्यतंत्र विभागात सहयोगी प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहेत. तसेच हडपसर येथील प्रसिद्ध मल्टिस्पेशालिटी नोबल हॉस्पिटलचे संचालक आहेत.

वैद्य खडीवाले वैद्यक संशोधन संस्थेतर्फे दिला जाणारा वैद्य द.वा. शेंड्ये **''रसौषधी पुरस्कार'' डॉ. सुहास मधुकर कुलकर्णी** ह्यांना जाहीर झाला आहे.

डॉ. सुहास कुलकर्णी हे आयुर्वेदीय औषधी निर्मिती क्षेत्रातील नामवंत संस्था आयर्वेद रसशाळेमध्ये महाव्यवस्थापक पदावर कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, आयुर्वेद रसशाळा व आयुर्विद्या मासिक समितीतर्फे डॉ. मंगेश लिंगायत व डॉ. सुहास कुलकर्णी ह्यांचे हार्दिक अभिनंदन व शुभेच्छा.

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात राष्ट्रीय आयुर्वेद दिन व धन्वंतरी जयंती साजरी दि. २ नोव्हेंबर २०२१

डॉ. विकास जायभाय

श्री धन्वंतरी पूजन प्रसंगी डॉ. जायभाय (डावीकडे), डॉ. पुराणिक, डॉ. बोरसे, डॉ. देशपांडे, डॉ. हजरनवीस व इतर.

भारताचं वैद्यक शास्त्र असलेल्या आयुर्वेद शास्त्राची जागतिक स्तरावर नोंद घेऊन दरवर्षी 'राष्ट्रीय आयुर्वेद दिन' साजरा होत असतो. टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात 'राष्ट्रीय आयुर्वेद दिन' व भगवान धन्वंतरी जयंती केंद्र शासन व 'आयुष' मंत्रालयाच्या निर्देशाप्रमाणे साजरी करण्यात आली. या प्रसंगी राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष **प्रा. डॉ. दिलीप पुराणिक** यांच्या शुभहस्ते धन्वंतरीचे पूजन व **'आयुर्वेद फॉर पोषण'** या संकल्पनेवर आधारित भित्तीपत्रकाचे अनावरण करण्यात आले. या प्रसंगी मार्गदर्शन करताना, आयुर्वेद शास्त्र राष्ट्रीय वैद्यक मान्यताप्राप्त करण्याचे आव्हान असल्याचे मत डॉ. दि.प्र.पुराणिक यांनी व्यक्त केले.

या प्रसंगी 'आयुर्वेद फॉर पोषण' या विषयावर वैद्य मिहीर हजरनवीस व वैद्य गिरीश सरडे यांची व्याख्याने झाली. कार्यक्रमाची सांगता या कार्यक्रमाचे निमित्ताने आयोजित निबंध स्पर्धा व पाककला स्पर्धांची बक्षिसे देऊन करण्यात आली.

राष्ट्रीय आयुर्वेद दिन समारंभ व धन्वंतरी पूजनासाठी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सदानंद वि. देशपांडे, उपप्राचार्य, डॉ. हजरनवीस, डॉ. उजागरे, अध्यापक वृंद, अध्यापकेतर कर्मचारी व विद्यार्थी आवर्जून उपस्थित होते.

श्री धन्वंतरी पूजन करताना डॉ. पुराणिक

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, आयुर्वेद रसशाळा, नानल रुग्णालय, मॅनेजमेंट कॉलेज व कै. कृ. ना. भिडे आयुर्वेद संस्थेत श्री धन्वंतरी पूजन संपन्न.

डॉ. राजेंद्र हुपरीकर

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाच्या आयुर्वेद रसशाळा, नानल रुग्णालय, कै. कृ.ना. भिडे आयुर्वेद संस्था व चेतन दत्ताजी गायकवाड मॅनेजमेंट कॉलेजमध्ये दि. २ नोव्हेंबर २०२१ रोजी धनत्रयोदशी निमित्त श्री धन्वंतरी पूजन व स्तवनाचा कार्यक्रम संपन्न झाला.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळात झालेल्या कार्यक्रमप्रसंगी **डॉ. दि. प्र. पुराणिक** ह्यांचे हस्ते श्री धन्वंतरीचे पूजन करण्यात आले. नानल रुग्णालयात **डॉ. रमेश गांगल** ह्यांच्या हस्ते, आयुर्वेद रसशाळेत डॉ. डोईफोडे ह्यांच्या हस्ते, कै. कृ. ना. भिडे आयुर्वेद संस्थेत **डॉ. मधुकर सातपुते** ह्यांच्या हस्ते तर मॅनेजमेंट कॉलेजमध्ये **डॉ. राजेंद्र हुपरीकर** ह्यांच्या हस्ते धन्वंतरी पूजन करण्यात आले. दि. २ नोव्हेंबर २०२१ रोजी राष्ट्रीय आयुर्वेद दिन असल्याने ह्या दिनाचे महत्त्व अध्यक्ष डॉ. पुराणिक ह्यांनी रा.शि. मंडळात झालेल्या कार्यक्रमात विषद केले.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळाच्या नियामक मंडळाचे उपाध्यक्ष डॉ. भा. कृ. भागवत, अ‍ॅड. श्रीकांत पाटील, डॉ. भा.ग.धडफळे, प्राचार्य डॉ. स.वि. देशपांडे तसेच घटक संस्थांमध्ये कार्यरत वैद्यकीय तज्ज्ञ व वैद्यकेतर कर्मचारी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

कै. कृ. ना. भिडे आयर्वेद संस्था – श्री धन्वंतरी पूजन – डावीकडून डॉ. पुराणिक, डॉ. देशपांडे, डॉ. सातपुते, डॉ. भागवत.

एम.बी.ए. कॉलेज – श्री धन्वंतरी पूजन प्रसंगी डावीकडून डॉ. घनवट, श्री. भट, डॉ. गांगल, डॉ. डोईफोडे, डॉ. हुपरीकर, डॉ. पुराणिक, वैद्य कुलकर्णी, डॉ. रानडे, डॉ. धडफळे, डॉ. सुहास कुलकर्णी.

डॉ. सौ. सुनंदा रानडे व डॉ. सुभाष रानडे ह्यांचा गौरव

इंटरनॅशनल आयुर्वेद ॲकेडेमीचे चेअरमन डॉ. सुभाष रानडे व डेप्युटी चेअरमन डॉ. सुनंदा रानडे ह्यांना अनेकविध गौरव व सत्कार प्राप्त झालेत. ह्यामध्ये ● Lions Club of Nagpur Ayurveda ह्यांचा **Best Global Ayurved Teacher Award** - २ नोव्हेंबर २०२१. ● Ayurved Research & Career Academy, Nagpur प्रायोजित **Ayurved Maharshi Award** - २ नोव्हेंबर २०२१. ● Jupiter Ayurved Medical College & Tarini Hospital, Nagpur - **Life Time Achievement Award** - २ नोव्हेंबर २०२१ हे सन्मान डॉ. सौ. सुनंदा रानडे व डॉ. सुभाष रानडे ह्यांना प्राप्त झाले.

ह्या खेरीज डॉ. सौ. सुनंदा रानडे ह्यांना ● Alumni Association of Government Ayurved College, Nagpur ह्यांचे **Ayurvedabhushan Award** - 2nd Nov. 2021 प्राप्त झाले.

डॉ. सुभाष रानडे ह्यांना ● Ayurved Rognidan Vikruti Vigyan P.G. Association for Pathology And Radiodiagnosis चे **Nidanbhushan Award** - 2nd Nov. 2021 व ● Alumni Association of Government Ayurved College, Nagpur ह्यांचे **Ayurvedabhushan** Award प्राप्त झाले.

एकाच दिवशी अनेक सन्मान प्राप्त होणाऱ्या डॉ. सौ. सुनंदा रानडे व डॉ. सुभाष रानडे ह्यांनी आगळा वेगळा विक्रमच केलेला आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, आयुर्विद्या मासिक समितीच्या वतीने डॉ. सौ. सुनंदा रानडे व डॉ. सुभाष रानडे ह्यांचे हार्दिक अभिनंदन व शुभेच्छा!

जीवन गौरव पुरस्कार स्विकारताना डॉ. सुभाष रानडे

जीवन गौरव पुरस्कार स्विकारताना डॉ. सौ. सुनंदा सुभाष रानडे

श्री श्री रविशंकर यांच्या समवेत उजवीकडून डॉ. सौ. रानडे, डॉ. सुभाष रानडे, श्री श्री, वैद्य झा व इतर.

Dr. Mrs. Minakshi Ashok Randive gets Certificate of Merit

Prof. Dr. Minakshi Ashok Randive has received a certificate, 'Versatile Scholar of Kriyasharir' for Excellent Teaching, Devotion & Discipline Towards Ayurved.

Ayurvidya Masik Samit congratulates Prof. Dr. Randive for receiving this Award.

आयुर्वेद रसशाळेचे

कण्टकारी कल्प सिरप

संदर्भ – भावप्रकाश

कंटकारी

(Solanum xanthocarpum Burm)
रस – तिक्त, कटु
विपाक – कटु
गुण – लघु, रूक्ष, सर
कार्य – कासहर, कण्ठ्य, हिक्कानिग्रहण, अगमर्दप्रशमन

खोकला व श्वसन संस्थेच्या आजारांवर उत्तम गुणकारी

वेखंड

(Acorus calamus Linn)
रस – तिक्त, कटु
वीर्य – उष्ण विपाक – कटु
गुण –लघु, रूक्ष, तीक्ष्ण
प्रभाव –मेध्य
कार्य – लेखन, शिरोविरेचन, उर्ध्वभागहर, संज्ञास्थापन.

प्रामुख्याने श्वसनसंस्थेवर कार्य करणारा कल्प आहे.

रस – तिक्त, कटु **वीर्य –** उष्ण **विपाक –** कटु

'निदिग्धिका कासे' कण्टकारी कास रोगामध्ये (खोकला) श्रेष्ठ आहे असे कण्टकारीबद्दल चरकाचार्यांनी म्हटले आहे. कफाचे विलयन करून प्राणवायूचा संचार सुखावह करणारी वचा अर्थात वेखंड कण्टकारी बरोबर योजिले आहे.

उपयुक्तता –

- सातत्याने होणारे कण्ठरोग तसेच श्वसनसंस्थेचे रोग जसे की Bronchitis, Laryngitis इ. वारंवार होणारा खोकला याकरिता या कल्पाचा उपयोग होतो.
- ज़्वरा(ताप) सह खोकला हे लक्षण असल्यास हा कल्प उपयुक्त ठरतो.
- कण्टकारी ही वनस्पती कण्ठ्य व हिक्का (उचकी) शमन करणारी आहे त्यामुळे अवरोधजन्य हिक्केमध्ये कण्टकारी कल्प उपयुक्त ठरतो.
- वचा ही संज्ञास्थापक गणामध्ये असून श्वासाधिक्यामुळे भ्रम, दौर्बल्य हे लक्षण असल्यास कण्टकारीकल्प वापरता येतो.
- खोकला व उचकीमध्ये कफ अधिक असल्यास श्वास घेण्यास त्रास होतो. या वेळेस कण्टकारी कल्पाचा उत्तम गुण येतो.
- धूर, धूळ किंवा प्रदूषणामुळे होणारे कण्ठरोग जसे की घसा खवखवणे, दुखणे, वारंवार खोकला होणे, याकरिता कण्टकारीकल्प वापरता येतो.
- सिरप स्वरूपामध्ये असल्यामुळे लहान मुलांमध्ये देणे सोपे जाते त्याचप्रमाणे वृद्धांमध्ये देता येते.
- सिरप बेस करिता शीत गुणाच्या साखरेचा उपयोग केल्यामुळे कण्टकारी व वेखंड या उष्ण द्रव्यांमुळे अतिरिक्त उष्णता निर्माण होत नाही.
- साखर ही पित्तघ्न, शरीरबल वाढविणारी असून कण्ठप्रदेशी आल्हाद उत्पन्न करून रुग्णाचे बल वाढविते व चित्तप्रसादन करते.

औषध प्रमाण : १–२ चमचे (वैद्यांच्या सल्ल्यानुसार)

अनुपान : कोमट पाणी

वैद्य. वैष्णवी जोशी,
पदव्युत्तर संशोधक, रसशास्त्र, टि.आ.म.वि., पुणे

वैद्य. विनया दीक्षित,
सह प्राध्यापक, रसशास्त्र, टि.आ.म.वि., पुणे

कार्यकारी संपादकीय

Ayurveda for Poshan
२ नोव्हेंबर २०२१

– डॉ. अपूर्वा संगोराम

भारत सरकार तर्फे आयुष मंत्रालयाद्वारा, धनत्रयोदशीला म्हणजेच भगवान धन्वंतरी यांच्या जन्मदिनी राष्ट्रीय आयुर्वेद दिवस साजरा केला जातो. यावर्षी २ नोव्हेंबर २०२१ रोजी हा दिवस साजरा करण्यात आला. या वर्षीची मुख्य संकल्पना **'पोषणाकरीता आयुर्वेद'** (**Ayurveda for Poshan**) ही होती.

आयुर्वेद उपचार पद्धती ही काळाची गरज असून या दिवसाच्या निमित्ताने विविध आजारांवरील उपचारांमध्ये आयुर्वेदिक तत्वांचा समावेश व्हावा व या उपचार पद्धतीला प्रोत्साहन मिळावे अशी संकल्पना यामागे आहे.

आयुर्वेद हे शास्त्रच मुळात स्वास्थ्यरक्षण आणि व्याधी परिमोक्षण या करीताच निर्माण करण्यात आलेले आहे आणि स्वास्थ्यरक्षणासाठी आहार विहार आणि आचाराचे पालन या पद्धतीने करावे याचे अतिशय सविस्तर वर्णन या शास्त्रात आहे. आहाराची प्रशस्ती वर्णन करत असताना,

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते।
अजातानां विकाराणां अनुत्पत्तिकरं च यत्।। च.सू.५/१३

ज्या आहारामुळे शरीराचे स्वास्थ्य टिकून राहील व पुढे उत्पन्न होणाऱ्या रोगाचाही परिहार होईल अशा प्रकारचा आहार नित्य सेवन करावा असे सांगितले आहे.

आयुर्वेदाने आहाराचे वर्गीकरण करताना शुकधान्य, शमीधान्य, मांस, शाक, फल, हरीत, मद्य, जल, गोरस इ. विविध प्रकारे केले आहे.

अर्वाचीन आरोग्यशास्त्राने आहार घटकांचे परीक्षण करत असताना आहार घटकांमधील उष्मांक, अत्यावश्यक घटक यांना महत्त्व दिले आहे. हे घटक म्हणजे प्रथिने, पिष्टमय पदार्थ, स्निग्ध द्रव्ये, जीवनसत्वे, खनिजद्रव्य, पाणी हे होत.

आपण बारकाईने याचा विचार केल्यास आयुर्वेद आणि आधुनिक शास्त्राच्या आहार वर्गीकरणात पुष्कळसे साधर्म्य आढळते. शुकधान्ये–पिष्टमय पदार्थ, शिम्बी धान्ये–प्रथिने, शाक, फल–जीवनसत्त्वे, गोरस म्हणजे दुग्धवर्ग हा शरीरासाठी अत्यावश्यक स्निग्ध पदार्थ पुरवतो.

याशिवाय आयुर्वेदीय आहारद्रव्ये ही शरीरातील दोष, धातू, मल यावर कशा प्रकारे कार्य करतात याचेही वर्णन आयुर्वेदात आढळते. थोडक्यात पोषणासाठी आहाराचे वर्णन करत असताना तो आयुर्वेद अथवा आधुनिक कोणत्याही पद्धतीने वर्णन केलेला असला तरीही त्यामुळे मनुष्याचे शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य उत्तम राहाणे आवश्यक आहे.

यासाठी अतिशय सोपी नियमावली पालन करणे आवश्यक आहे. आहार हा सात्विक असावा, रोज ताजा, सकस, कोष्ण, षड्रसयुक्त आहार सेवन करावा. ज्यायोगे निरोगी शरीर आणि निरोगी मन हे निरोगी राष्ट्र निर्माण करण्यास मदत करतील. भारताचा कृषी निधी तयार करण्यात येत असून यात प्रत्येक जिल्ह्यात पिकवलेली पिके आणि त्यांच्या पोषण मुल्यांसंबंधित माहितीही तयार करण्यात येत आहे.

मानवी शरीरासाठी आणि आरोग्याचे रक्षण व्हावे यासाठी पोषणाचे महत्त्व लोकांना अधोरेखित करण्यासाठी व पोषणासंबंधी जागरुकता निर्माण व्हावी या उद्देशाने दरवर्षी १ सप्टेंबर ते ७ सप्टेंबर राष्ट्रीय पोषण सप्ताह साजरा करण्यात येतो.

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयानेही हा सप्ताह साजरा केला. या अंतर्गत निबंध स्पर्धा, पौष्टिक पाककृती स्पर्धा यांचेही आयोजन करण्यात आले होते.

चला तर मग, या राष्ट्रीय आयुर्वेद दिनानिमित्त आपणही **'पोषणासाठी आयुर्वेद'** या चळवळीचा भाग होऊ या आणि खऱ्या अर्थाने आयुर्वेद जनमानसात रुजवू या!

Ayurvidya International 2021
Vol. II Released.
Subscribe now
Rs. 550/- per year.
Send your Research Articles / Papers before 15th Dec. 2021 for next vol.
For Details Contact -
Prof. Dr. Vinaya Dixit
(9422516845)
Prof. Dr. Mihir Hajarnavis
(9422331060)
Login to : www.eayurvidya.org now.

उपसंपादकीय

सारं काही पीएच.डी. साठी

– डॉ. सौ. विनया दीक्षित

आयुर्वेद क्षेत्रात पीएच.डी. (आयुर्वेद) ही संशोधनाला पूरक विद्यावाचस्पती स्तरावरील पदव्युत्तर पदवी अनेक दशके विविध विद्यापीठांद्वारा दिली जात आहे. भारतातील अनेक शैक्षणिक संस्था या उच्चस्तरीय उपक्रमास अतिशय यशस्वीपणे वर्षानुवर्षे राबविताना दिसतात.

सन २०१९ नंतर गेल्या २–३ वर्षात मात्र यासाठी महाराष्ट्रातच नव्हे तर कर्नाटक, उत्तराखंड, गुजरात, राजस्थान, अनेक राज्यांमध्ये आरोग्य विज्ञान विद्यापीठांद्वारा शैक्षणिक आयुर्वेदीय संस्था व रुग्णालयांच्या माध्यमांतून पीएच.डी. (आयुर्वेद) हा उपक्रम मोठ्या संख्येने प्रत्यक्षात येताना दिसत आहे.

राज्यस्तरीय प्रवेश परीक्षा, केंद्रीय प्रवेश पद्धती व प्रत्यक्ष मुलाखतींद्वारा विविध चाचण्यांच्या गाळणीनंतर निवडक वैद्यांना या शैक्षणिक उपक्रमात सहभागी होता येते. त्यानंतर प्रवेश निश्चित झाल्यावर त्या त्या शैक्षणिक संस्थेतील उपलब्ध मार्गदर्शक प्राध्यापकांच्याकडे पुढील शैक्षणिक कामासाठी रुजू होणे क्रमप्राप्त ठरते.

पीएच.डी. इन आयुर्वेद ही बऱ्याचदा एम.डी./एम.एस. आयुर्वेदानंतर म्हणजेच पदव्युत्तर पदवीनंतरच केली जाते. क्वचित एम.फील. करून मग करताना ही वैद्यमंडळी दिसतात.

त्यामुळे संशोधक पद्धतींचा प्राथमिक पाया व अनुभव या स्नातकांच्या जवळ असतो. तरीही प्रवेशानंतर विद्यापीठाद्वारा लगेचच रिसर्च मेथोडॉलॉजीचा ॲडव्हान्स प्रशिक्षणाचा खास आठवड्याभराचा भरगच्च उपक्रम घेतला जातो. ज्यामुळे विस्मरणात गेलेल्या काही संशोधन व सांख्यिकी शास्त्राच्या गोष्टींची पुन्हा एकदा उजळणी होते. तसेच समउद्दीष्टपूर्तीचा 'पीएच.डी.उत्सुक' वैद्यांचा एक मैत्रगट जमतो हे वेगळेच! त्यांना विद्यापीठाच्या कक्षेतील संपूर्ण राज्यभरातले त्या त्या विषयांतले तज्ज्ञ अभ्यासक व संशोधन प्राध्यापकही 'ऑनलाईन' मार्गदर्शन व शंकानिरसानासाठी त्वरीत उपलब्ध होतात. यामुळे राज्यस्तरीय संशोधकांचा अभ्यासू वर्गच कामाला लागतो व एक सर्वसाधारण बैठक मजबूत–पायाभरणीसारखी तयार होण्यास मदत होते हे निश्चित. यानंतर मार्गदर्शकांच्या सल्ल्याने पुढील ४–६ वर्षात पूर्ण करण्यासाठीचा संशोधनाचा आराखडा बनवणे, त्याचे संस्थेच्या रिसर्च कमिटीपुढे, IEC पुढे सादरीकरण करुन, आवश्यक त्या सुधारणांसहित विद्यापीठाकडे अंतिम मान्यतेसाठी प्रारुप पाठवणे हे आद्य कर्तव्य असते. यानंतर पुढचे काम सुरू होते.

खरी मेख मात्र या ठिकाणीच असते. विद्यावाचस्पतीसारख्या सर्वोच्च पदव्युत्तर पदवी प्राप्तीसाठी संशोधन प्रकल्पाचा विषय निवडणे व त्यासाठी योग्य पद्धतींचा प्रामाणिक अवलंब करणे हेच मुळी खरं तर खूप वेळ देऊन शांतपणे निश्चित करण्याचे खरे काम असते. प्रत्यक्षात सर्वच स्तरावर संशोधक, मार्गदर्शक, संस्था व विद्यापीठाचे वेळापत्रक यामध्ये पुरेसा निवांतपणा अनुभवास येत नाही. संशोधक वैद्य हे व्यावसायिक किंवा अध्यापक म्हणून कार्यरत असतात आणि त्यातून वेळ जमवून हा सर्व खटाटोप करावयाचा असल्याने नेमक्या याच महत्त्वाच्या बाबींकडे दुर्लक्ष होताना दिसते.

आयुर्वेद शास्त्राच्या उन्नतीसाठी ही संपूर्ण प्रक्रिया व संशोधनाला पाठबळ देण्यासाठी ही मोठी प्रवेश संख्या खरोखरच अत्यंत आवश्यक व महत्त्वपूर्ण बाब आहे. यासाठी विद्यापीठ व संस्थांचे आभारच मानायला हवेत. परंतु याचे मूळ ध्येयधोरण आयुर्वेदात संशोधनाची भर घालणे, शास्त्राला पूरक जोड देवून अधिक उपयुक्त करणे हेच काही वेळा नजरेआड होते का अशी शंका येते. केवळ वेतनवाढ किंवा उच्चपदांची प्राप्ती यासाठी जर वैद्य मंडळी पीएच.डी. करत असतील तर यातून उत्तमोत्तम संशोधनाची क्षेत्रे कशी हाताळली जातील? याकरिता अधिक जबाबदारीने काम करण्यासाठी मार्गदर्शक, प्राध्यापक व शैक्षणिक संस्था यांच्यावर उत्तरदायित्व येते. 'पीएच.डी. उत्सुक वैद्य' व 'विद्यापीठ' यातील 'संशोधक दुवा' बनताना यांची भूमिका अतिशय परिणामकारक ठरते. उद्याच्या आयुर्वेदाच्या जागतिक छबीशी त्याचे प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष नाते दिसते. याकरिता अजून प्रबोधन व सामंजस्य एखाद्या सामाईक कार्यक्रमाद्वारा घडवून आणणे आवश्यक आहे. या खऱ्या उद्दीष्टपूर्तीसाठी सर्व पीएच.डी. इच्छुकांना शुभेच्छा!

रोटरी पुरस्काराने सन्मानित
आरोग्यदीप २०१७ व २०१८

आरोग्यदीप २०१९
छंदश्री आंतरराष्ट्रीय दिवाळी अंक स्पर्धा
द्वितीय पारितोषिक विजेता.

स्वागत!

✻ आरोग्यदीप दिवाळी अंक २०२१ ✻

"प्रकाशित झाला आहे"

प्रियजनांना आरोग्यपूर्ण दिवाळी भेट देण्यास उपयुक्त.
आपला अंक आजच मिळवा. सवलतीच्या दरात जास्त प्रती मिळविण्यासाठी त्वरीत संपर्क साधावा.

प्रा. डॉ. अपूर्वा संगोराम (९८२२०९०३०५)
प्रा. डॉ. विनया दीक्षित (९४२२५१६८४५)